РАССМОТРЕНО
Руководитель ШМО
Шейхмагомедова Э.Ш.

УТВЕРЖДЕНО
И.о. директора школы
Идрисов.Р.Л
Приказ №32 от 31.08.2023г.

Рабочая программа

по родному чтению (на аварском языке) для 5-9 классов

ГКОУ РД «Новохелетуринская СОШ Ботлихского района»

с Новохелетури

Программаялъе баян

Программа хIадур гьабуна Аслияб школалда лъай кьеялъул федералияб пачалихъияб стандартги цIалул предметазе гIуцIарал мисалиял программабиги кьочIое росун.

Программаялъ аслияб школалда стандарталъ бихьизабураб авар адабият малъиялъул мурадалда рекъон стандарталъул хIасил рагьула ва рагIа-ракьан бахъун мухIканлъизабула, гьединго цIалул предметалдалъун цIалдохъабазе лъай ва тарбия кьеялъул нух бихьизабула.

Программа ккола мисалияб, ва гьеб хIисабалде босула авар адабияталъул программаби ва учебникал хIадур гьарулел автораз, ай гьелъул кьучIалда гIуцIизе бегьула авторазул программаби ва цIалул тIахьал.

Аслияб школалда авар адабият лъазабула гьал хадусел аслиял мурадазде щвезе:

- рух1ияб рахъалъ цевет1урав, г1адамазул адаб-х1урмат гьабулев, жиндирго миллат ва Ват1ан бокьулев инсан лъугьинави;
- жиндирго пикру билълъанхъизабизе, ц1алдохъанасул творческияб къаг1идаялъ х1алт1изе бугеб бажари цебет1езаби;
- аваразул ва дагъистаналъул цогидал миллатазул художествиял асарал рич1ч1и, гьел ц1али ва гьезул анализ гьаби;
- обществоялъ къабул гьабурал рухIиялгин эстетикиял нормаби лъазариялъеги, инсанасул гIумруялъул киналго рахъазул хIакъалъулъ лъай щвезабиялъеги, цоцазулгун гьоркьоблъи (ай бухьен) гьабиялъеги адабияталъ квербакъулеблъи бичIчIи;
- авар адабияталъул эстетикияб бечелъи ва авар мацIалъул берцинлъи, гьайбатлъи, пасих1лъи бичIчIи;
- художествияб текст ц1ализеги, гьелъул анализ гьабизеги, маг1на бич1ч1изабизеги, баян кьезеги бугеб бажари лъугьинаби;
- бат1и-бат1иял къаг1идабаздалъун художествияб тексталъул х1асил

бич1ч1изабизеги, жиндирго текст г1уц1изеги, ц1алараб жоялъе къимат кьезеги, гьелда т1аса жиндирго пикру загьир гьабизеги гъваридго лъазаби;

- щибаб къойилаб гIумруялъульги, цIалульги, х1алт1ульги авар адабияталъул асараздаса пикраби хIалтIизаризе бажари; калам камиллъизабизе, каламалдалъун цоцада ричIчIизе ва цоцада гьоркьоб бухьен чIезабизе бугеб бажари цебетIезаби; цIалиялда хурхарал батIи-батIиял хIалтIаби (ай мурад лъезеги, план гIуцIизеги, жиндирго каламалда хадуб халкквезеги, ц1алараб бич1ч1изеги, гьелъул анализ гьабизеги, материал балагьизеги (х1атта Интернеталдасанцин)) гъваридго лъай.

Курсалъул гIаммаб характеристика

«Авар адабият» предмет х1исабалда чара гьеч1ого бухьараб буго авар мац1алда. Авар адабияталъул дарсаз к1удияб кумек гьабула ц1алдохъабазул мац1 бечед гьабизеги, гьезул каламалъул культура борхизабизеги ва берцинго цоцазда бечедаб мац1алдалъун гаргадизеги. Художествиял асарал ц1алигун, ц1алдохъабазда бич1ч1ула раг1ул берцинлъиялъул к1вар, ва гьезда лъала авар мац1 жиндиего хасиятаб гогьаргун бицине.

Авар адабияталъул дарсида к1алзул гьунарги гьелда т1ад х1алт1улеб г1елмуги (литературоведение) жубазабула.

Адабият, т1ад ургъун гьабураб берцинаб к1алзул гьунар х1исабалда, ккола г1умру лъазабиялъул хасаб къаг1ида, гьелъул берцинаб куц, нилъеда цебе ч1олеб дунялалъул г1елмияб сураталдаса бат1ияб, г1аданасул г1умруялде бат1ияб асар гьабун бажарулеб, хъвараб жо ц1алулаго жиндиргоги пикраби цадахъ ц1убалеб творчество.

Адабияталъул дарсазда ц1алдохъабаз лъай-хъвай гьабула художествиял асаразулгунги, гьел асарал хъварал маг1арулазул ва дагъистаналъул жакъасел ва цересел хъвадарухъабазулгунги. ЦУ

Художествиял асарал ц1алигун, нилъер лъималазул дунялалдехун бугеб бербалагьи г1ат1илъула, гьезда г1емераб жо лъала, маг1арулазул ва

дагъистаналъул цогидал миллатазул адабияталъул бечелъи ва берцинлъи бич1ч1ула.

Раг1абазул ва мац1алъул ишарабазул кумекалдалъун литературиял асаразулъ бихьизабураб г1умрудул художествияб сурат нилъеда бич1ч1ула рек1ел х1ал хисунги пикру х1алт1изабунги. Г1адада гурелъул адабият философиялда, тарихалда, психологиялда дандекколеб ва г1умрудул т1ехьлъун, г1адан вич1ч1иялъул г1елмулъун рик1к1унеб.

Курс гIуцIун буго тарихиябгун тематикияб тартибги цIунун. Гьелъ рес кьола лъималазул лъай гIамлъизабизе, литературиял асаразда кколел лъугьа-бахъинал чIванкъотIараб тарихияб заманалда хурхарал рукIин цIалдохъабазда бичIчIизабизе, ва гьезда бихьизабизе гьел асаразда жаниб батIи-батIияб тарихияб заманалъул гIадамазул гIумруги гIамал-хасиятги ва рукIа-рахъинги гвангъун цебечIезабун букIин; гьелдаго цадахъ лъималазе рагьула жакъасеб къоялдаги гьел малъулел асаразул бугеб кIвар: гьанжесеб гIумруялъе битIараб къимат кьун бажаруларо, аралда дандекквечIого.

Школалда малъизе тIасарищун руго хъвадарухъанасул художествияб рахъалъ камилал, тарбия кьеялъе мустахIикъал асарал.

Адабияталъул курс гIуцIун буго гьал хадусел бут1абаздасан:

1. Халкъияб к1алзул гьунар.
2. Хъвадарухъабазул маргьаби ва къисаби.
3. XIX г1асруялъул адабият.
4. XX г1асруялъул адабият (т1оцебесеб бащалъи).
5. XX г1асруялъул адабият (к1иабилеб бащалъи).
6. Дагъистаналъул халкъазул адабияталдасан.
7. Обзорал.
8. Адабияталъул теориялъул баянал.

Щибаб бут1аялъулъ кьун руго художествияб литератураялъул асаралги, гьезул аслияб проблема ва художествияб хаслъи рагьулел къокъал баяналги. Асарал малъулаго, хъвадарухъанасул гIумруялъул ва творческияб

нухалъул хIакъалъулъ баяналги кьезе ккола. Гьелъ квербакъула художествиял асарал гъваридго ричIчIизаризе гуребги, ВатIаналъе ритIухъав, халкъалъул рухIияб байрахъ борхатго кквезе къеркьарав рагIул устарасул хIалуцараб гIумру, жигараб хIаракатчилъи баян гьабизе.

Ц1алул предметалъул г1уц1иялда к1вар кьезе кколел рахъал

Ц1алул предмет х1исабалда адабияталъул ц1акъ к1удиял ресал руго тарбия кьеялъул х1алт1иялъе. Гьелъ учителасе рес кьола, лъимадул пикру гьабизе бугеб гьунар, бажари ц1ик1к1инабизе гуребги, инсухълъиялъул классиказ цере лъолел ругел масъалаби рит1ун рич1ч1изе, ай хъвадарухъангун гара-ч1вариялде, бах1салде лъугьине ва гьелъул х1асилалда къиматаб, бит1араб рух1ияб нухде ккезе. Абадиялъго къиматаллъун хут1улел къадруял г1амалазулгун лъай-хъвай гьаби, гьездехун рак1 ц1ай ккола школазда адабият малъиялъул аслияб нух ва гьелъ рес кьола гьадинал бищунго аслияллъун кколел масъалаби церелъезе:

- рух1ияб рахъалъ цевет1урав, маданиятги лъалев ва щвараб х1албихьиялдасан жамг1ияб г1умруялъулъ пайда босизеги бажарулев инсан куцай;

- инсанасул г1умру къиматаб жо бук1ин, гьесул эркенго цевет1езе ва бугеб махщел, гьунар камил гьабизе ихтияр бук1ин бич1ч1иялъул кьуч1алда гуманизмалъулал, инсан вокьиялъулал пикраби бот1ролъе лъугьинаризе ва гьенир щула гьаризе;

- гражданин х1исабалда бич1ч1и буголъиялъул кьуч1ал, жамг1ияталда ва дунялалда лъугьунеб бугеб жоялдехун жавабчилъиялъул бербалагьи ва жигараб ч1ара-хьараб пикру куцазе;

- патриотизмалъул асар, Ват1аналде ва гьелъул т1адег1анаб къадруялъул тарихалде ва культураялде рокьи, цогидал халкъазул тарихалде ва г1адатазде х1урматияб бербалагьи куцазе;

- х1акъикъиял лъугьа-бахъиназе эстетикияб ва адабазда данде кколедухъ къимат кьезе бажари, Ват1аналъул классиказул асараздаса т1адег1анал мисалал кьун, бугеб х1алалъ, г1адамазул берцинал гьоркьорлъаби ч1езаризе х1аракат бахъулеллъун рук1ине;

- ц1алул предмет ва искусствоялъул тайпа х1исабалда адабият камилго лъазабиялъе х1ажатаб бажариги лъайги щвеялде балагьараб творческияб зах1маталде ругьун гьаризе.

ЦIалул планалда авар мацIалъ ккураб бакI

Аслияб школалда авар адабият лъазабизе бихьизабун буго кинабниги 348 сагIат. Гьезда гьоркьоса 5 – 8 классазда 70 – 70 сагIат (анкьида жаниб 2 сагIат, 35 цIалул анкь), 9 классалда 68 сагIат (анкьида жаниб 2 сагIат, 34 цIалул анкь) кьун буго.

Ц1алул предмет лъазабиялъул х1асилал

ФГОСалъул т1алабазда рекъон авар адабияталъул программа лъазабун хадуб ц1алдохъаби гьал хадусел х1асилазде щола:

Напсиял х1асилал:

1. Жив Россиялъул ва Дагъистаналъул гражданин вук1ин бич1ч1и; Ват1аналдехун рокьи ва адаб-х1урмат бижизаби, Ват1аналдаса ва миллатал г1емераб Республикаялдаса ч1ух1и; жив маг1арулав (аварав) вук1ин бич1ч1и, г1агараб ракьалъул ва жиндирго миллаталъул маданият, тарих, мац1 бич1ч1и; Ват1аналда цебе жиндирго налъи т1убазе кколеблъиялъул ва жавабчилъиялъул асар куцай.

2. Щай жив ц1алулев вугев, щиб мурадалъе г1оло жинца лъай борхизабулеб бугебали бич1ч1ун, жиндирго лъай босиялдехун ва борхизабиялдехун, пикру-г1акълу цебет1езабиялдехун жавабчилъиялъул бербалагьи лъугьинаби. Сверухъе ругел т1асарищизе бегьулел, жиндиего рокьулел махщелазул х1исабги гьабун, лъай босиялде жиндирго бугеб ч1ара-

хьараб гъираги х1исабалде босун, лъай босиялъе хадубккун жиндаго хасаб нух, бич1ч1ун т1аса бищи ва гьелда рекъон ц1али г1уц1и.

3. Гьанжесеб дунялалъул обществоялда г1адамазул г1умруялъул, маданияталъул, мац1алъул рахъалъ ругел бат1алъаби х1исабалде росараб жакъасеб г1елмуялъул даражаялда ва жамг1ияб практикаялда дандекколеб цогояб бич1ч1и лъугьинаби.

4. Бат1ияв чиясдехун ва гьесул пикруялдехун, щивав чиясул цо сундениги бугеб бербалагьиялдехун, диналдехун, мац1алдехун, маданияталдехун, г1адатаздехун ва тарихалдехун х1албухълъи гьеч1еб балагьи лъугьинаби. Цогидазулгун гар-гар гьабизе, гьел рич1ч1изе х1адураллъун ва бажари бугеллъун куцай.

5. Г1ел бащадазда ва ч1ах1иязда гьоркьоб хьвада-ч1вадизе лъай, школалъул жидецаго жидеего нухмалъи гьабулел г1уц1абазулъ ва жидерго г1елалъе дандеккараб жамг1ияб г1умруялъулъ г1ахьаллъи гьаби.

6. Жинца гьарулел ишаздехун жавабчилъиялъул бербалагьи лъугьин.

7. Жамаг1аталъе пайдаял ишалги, ц1алулгин г1елмиял, ц1ех-рехалъулал, творческиял ва цогидал х1алт1абиги гьарулаго, ч1ах1иязулгун ва г1иссиназулгун, цадахъ х1алт1улел г1елцоязулгун гьоркьоблъи гьабизе бажари.

8. Х1инкъи гьеч1еб ва сах-саламатаб г1умру гьабизе лъай; г1адамазул сахлъиялъеги г1умруялъеги х1инкъи бугел лъугьа-бахъинал ккараб мехалъ, хьвада-ч1вадизеги транспорталда ва нухазда хьвадиялъул къаг1идабиги лъай.

9. Сверухъ бугеб т1абиг1аталдехун ц1уна-къараб бербалагьи бук1инаби.

10. Инсанасул ва жамг1ияталъул г1умруялъулъ хъизаналъул к1вар бич1ч1и, хъизамалда гьоркьоб гьабулеб г1умруялъул къиматал рахъал къабул гьари, ва жидерго хъизамалда гьоркьоре унел г1адамаздехун х1урматияб ва т1алабалъулаб бербалагьи гьаби.

11. Россиялъул ва Дагъистаналъул халкъаз нилъее тарал художествиял хут1елал лъазариялдалъун, эстетикияб бич1ч1и цебет1езаби.

Метапредметиял х1асилал:

1. Жинца гъабулеб ц1алиялъул, живго жиндаго ч1ун, мурад бихьизабизе, ц1алиялъулъ жиндиего ц1иял масъалаби лъезе, лъай борхизабиялъулъ гъира ц1ик1к1инабизе.

2. Жиндирго мурадал т1уразариялъе г1оло, живго жиндаго ч1ун, планал гъаризе; ц1алул ва лъай борхизабиялъул масъалаби т1уразе, х1асил кьолел къаг1идаби рич1ч1ун т1аса рищизе.

3. Калам ва гаргар гъабиялъул къаг1идаби дандрекъон кколедухъ х1алт1изаризе лъазе, каламалъул монологиял ва диалогиял формабаздаса ва гьезул бат1и-бат1иял тайпабаздаса пайда босизе.

4. Жинцаго т1орит1улел х1алт1аби планалда рухьинаризе (дандеккезаризе); жинцаго гъабулеб х1алт1уда хадуб халкквезе; цере лъурал масъалабазул ва т1алабазул г1орхъода гъарулел х1алт1абазул къаг1идаби ч1езаризе.

5. Ц1алул масъала т1убаялъул дурусльиялъе ва гьеб т1убазабизе жиндирго бугел ресазе бит1араб къимат кьезе лъай.

6. Жиндиего бит1араб къимат кьезеги жиндаго хадуб халкквезеги бажари; ц1алул ва нахъг1унт1иялъул х1алт1аби т1асарищизе лъай.

7. Раг1абазул маг1на бихьизабизе, г1аммаб х1асил гъабизе, цоцада релълъинаризе, цоцада релълъарал предметал тайпабазде рикьизе; гьел тайпабазде рикьиялъе, кьуч1 ва роцен балагьизе; г1иллаялъулаб бухьен ч1езабизе, ц1ех-рех гъабизе, цоцалъ рекъезарун пикраби загьир гьаризе, ургъун х1асил гъабизе ва ц1ияб х1асилалде вач1ине бажари.

8. Муг1алимасда ва г1ел бащадазда цадахъ ц1алиялда хурхарал х1алт1аби гьаризе, къокъаялъулъ живго цох1о, бат1аго х1алт1изе; даг1ба-раг1и ккараб мехалъ, киназулгунги рекъезабун, киназулго ругел мурадалги х1исабалде росун, г1аммаб х1укмуялде вач1ине; жиндирго пикру загьир гъабизе; жинца загьир гъабураб пикру бит1араб бук1ин бихьизабизе, далил бачине ва

къеркьезе бажари.

9. Жиндирго ишалъул план гьабизе ва гьеб рук1алиде ккезабизе, жиндирго рек1ел асар, пикраби ва т1алабал рич1ч1изаризе, гара-ч1вари гьабиялъул мурадалда калам гьабиялъе х1ажалъулел къаг1идаби рич1ч1ун х1алт1изаризе бажари.

10. Информациялъулабгин-коммуникативияб технологиялдаса пайда босизе бажари.

11. БатIи-батIиял пикраби загьир гьаризе ихтияр букIиналъе мукIурлъизе ва, гьебги х1исабалдеги босун, цадахъ рекъон х1алт1изаризе жигар бахъи.

12. Жиндирго пикру ва рак1ч1ей цогидазда бич1ч1изабизе, гьелъие кьуч1ал х1ужжаби рачине; цадахъ рекъон х1алт1улаго ва г1аммаб х1укмуялде рач1унаго, жиндирго пикру цогидазул пикругун рекъезабизе бажари.

13. Х1укму гьабилалде ва бит1араб пикру т1аса бищилалде цебе бат1и-бат1иял пикраби мух1кан гьаризе ва дандекквезе бажари.

14. Цадахъ х1алт1улаго, дандекколарел мурадал ругониги, г1аммаб х1укмуялде рач1ине бажари.

15. Жиндирго иш г1уц1иялъе ва дандиявгун рекъон х1алт1иялъе дандекколел суалал лъезе бажари.

Предметиял х1асилал:

1.Маг1арулазул ва цогидал халкъазул фольклоралъул, авар ва цогидал Дагъистаналъул миллатазул адабияталъул лъазарурал асаразул аслиял суалал ва череч1арал масъалаби рич1ч1изе.

2.Жинцаго ц1ализе, фольклоралъул асарал т1асарищизе.

3. Жинцаго загьир гьабураб к1алзул ва хъвавул каламалъулъ фольклоралъул г1исинал жанрал (кицаби, абиял ва гь.ц.) х1алт1изаризе.

4. Дандекколеб интонацияги ц1унун, маргьаби ва къисаби пасих1го ц1ализе.

5. Жиндирго каламалъулъ халкъиял маргъабазе хасиятал художествиял къаг1идабиги х1алт1изарун, маргъаби рицине.

6. Маргъабазулъ гьезие хасиятал художествиял къаг1идаби ратизе ва гьелъул кьуч1алда маргъабазул жанрал рат1агьаризе, литературияб маргъа фольклориялдаса бат1абахъизе.

7. Бат1и-бат1иял халкъазул маргъаби дандекквезе, гьезулъ щибаб халкъалъул хьвада-ч1вадиялъул мурадлъун бугел рахъал кин рихьизарун ругелали бихьизе (цогидал халкъазулги жиндирго халкъалъулги мурадлъун ругел хасиятазулъ (идеалазулъ) г1аммаб жо ва бат1алъи батизе).

8. Маргъа, яги къиса ургъизе (цо кициялда рекъонги бегьула), яги хадуб-цебе рекъараб, цо маг1наяб мухъ ц1унараб хабар ургъизе.

9. Бат1и-бат1иял халкъазул коч1одалъун хъварал бах1арчилъиялъул тарих бицунел асарал дандекквезе ва гьезул миллиял хаслъаби рат1агьаризе.

10. Мух1канал хасал рихьизариялги нухмалъиялъе росун, живго жиндаго ч1ун ц1ализе, бат1и-бат1иял халкъазул к1алзул асарал т1асарищизе.

11. Темабазул, цереч1арал масъалабазул ва сипатазул рахъалъ бат1и-бат1иял халкъазул фольклоралъул асаразда гьоркьор ругел хурхенал ч1езаризе. (релълъенлъи ва бат1алъи х1исабалде босун).

12. Тексталъул жанралъулгин-сипаталъул т1абиг1атги х1исабалде босун, дандекколедухъ анализ гьабулеб къаг1ида т1асабищизе.

13. Художествияб тексталъулъ поэтикаялда хурхарал бак1ал ратизе, гьелъул художествияб ва маг1наялъулаб к1вар бихьизе.

14. Баян кьураб хасияталъул цогидазул текстал дандекквезе ва х1ужжабаздалъун гьезие къимат кьезе.

15. Искусствоялъул бат1иял алатаздалъун г1уц1арал художествияб тексталъул баяназе (интерпретациялъе) къимат кьезе.

16. Литературиял асараздаги гьел хъвараб заманалдаги гьоркьоб бугеб бухьен бич1ч1изе; гьезулъ бугеб заманалъ хисизабулареб, ай киналго заманазе дандекколеб рух1ияб бечелъиялъул жакъа къоялдехун бугеб хурхен

загьир гьабизе.

17. Литературияб асаралъул анализ гьабизе, гьеб кинаб тайпаялъул, жанралъул бугебали ч1езабизе, литературияб асаралъул тема, идея, рух1ияб пафос баян гьабизе ва бич1ч1изе, гьелъул героязе къимат кьезе, цо яги чанго асаралъул героял дандекквезе бажари.

18. Асаралъулъ сюжеталъул, композициялъул бут1аби, мац1алъул хаслъаби рихьизари, асаралъул идеялъулабгин-художествияб маг1на рагьизе гьезул бугеб к1вар (филологияб анализалъул бут1аби) бич1ч1и, литературияб асаралъул анализ гьабулаго, бищунго г1адатаб литературоведениялъул терминология лъай.

19. Авар адабияталъул ва маданияталъул рух1иялгин-хьвада-ч1вадиялъул, адабалъул къиматал жалазда рак1 хурхинаби, гьел цогидал халкъазул рух1иялгин-хьвада-ч1вадиялъул къиматал жалгун дандекквей.

20. Адабияталъул асараздехун жиндирго хасаб пикру лъугьин ва гьезие къимат кьей.

21. Малъарал, лъазарурал литературиял асаразул х1акъалъулъ (цо-цо мехалъ, х1ажалъиялда рекъон) жиндаго бич1ч1улеб баян кьей

22. Героялдехун авторасул ва жиндирго гьоркьоблъи загьир гьаби.

23. Г1енеккун бат1и-бат1иял жанразул литературиял асарал рич1ч1и, пикру гьабун ц1али ва ц1алараб асар дандрекъон кколедухъ бит1ун бич1ч1и.

24. Харбидалъун, ай прозаялдалъун хъварал асарал яги гьезул бут1аби, рахьдал мац1алъул сипатиял алатаздаса ва тексталдаса росарал цитатаздаса пайдаги босун, ц1идасан рицинеги, ц1алараб яги г1енеккунраг1араб тексталда т1аса лъурал суалазе жавабал кьезеги, к1алзул формаялда бат1и-бат1ияб тайпаялъул монологал загьир гьаризеги, диалог г1уц1изеги бажари.

25. Лъазарурал асараз тематикаялда, проблематикаялда хурхарал темабазда т1аса изложениял яги сочинениял, классалда яги рокъор кьурал

творческиял х1алт1аби, адабияталъул ва г1аммал культуриял темабазда т1аса рефератал хъвай

26. Раг1абаздасан г1уц1араб искусствоялъул гьунар х1исабалда, адабияталъул дандекквеязул т1абиг1ат, адабияталъул асаразул берцинлъи, эстетика бич1ч1и.

27. Рахьдал мац1алъул раг1ул бугеб эстетикияб к1варги адабияталъул асаразул художествиял сипатал г1уц1иялъулъ, мац1алъул бат1и-бат1иял алатазул бугеб к1варги бич1ч1и.

Ц1АЛУЛ КУРСАЛЪУЛ Г1УЦ1И

1. ХАЛКЪИЯБ КIАЛЗУЛ ГЬУНАР

«ГанчIил вас»

ВатIан хиралъи — маргьаялъул аслияб магIна. МагIарулазул къвакIи, ВатIаналъе гIоло рухI бичизе хIадурал рукIин гьитIинав васасул мисалалдасан бихьизаби. Залимав талавурчи Тимурида ва гье- сул чукъбузда тIад васас рухIияб бергьенлъи боси. ВатIан хириясе хвел букIунаро.

«Лъабго гьунар гьабурав бахIарчи»

Инсанасе бищун тIадегIанаб рухIияб бечелъи ВатIан букIин маргьаялъул аслияб магIна. Инсанасул лъикIал рахъазе рецц гьаби. ЛъикIлъиялъ квешлъи къезаби. ТIабигIат мукIур гьабизе инсанасул букIараб анищ. Маргьабалъ кколел гIажаибал ишал.

Маргьаялъул мацI ва гьеб гIуцIун букIунеб куц. Маргьабазул гIадатлъи ва пасихIлъи.

«ХIамаги бацIги»

БоцIуца гIорцIиялъ цулъарав бечедав чиясул бацIилаб гIантлъиги, бокьа-бокьараб гьабизе бегьулин ккейги, хIалтIуца чурхъарав мискин- чи

хIисабалда хIамил цIодорлъиги маргъадулъ бихьизабун бугеб куц. ХъантIи, зулму гьаби халкъалъ какулеб букIин. РитIухълъиялъ бергьен- лъи босизе букIиналде халкъалъул хьул.

«Кьурулъ хутIарав ГIали»

ХъантIиялъ, бахиллъиялъ ва жахIдаялъ чиясул инсанлъи лъугIизабулеб ва гьев хIилла-рекIкIалде вачунеб куц кочIолъ бихьи- забун бугеб куц. КочIолъ хIалтIизарурал маргьаялъе хасиятал рахъал. Гаргаралъул кIвар.

БицанкIаби

БегIераб пагьмуялда, гвангъараб сипатияб нухалда халкъалъул гIакълуги берзул цIодорлъиги бицанкIабазда жаниб загьирлъи. БицанкIабазул хаслъи.

Кицаби ва абиял

Кицабазулъ ва абиязулъ гIагараб ракьалде рокьи, инсанасул саха- ватлъи, бахIарчилъи, гIакъиллъи, рухIияб бечелъи, гьединго хиянатлъи, макру, кIухIаллъи, чIухIи-пахрулъи, къарумлъи, кIвар гьечIолъи гван- гъун загьир гьаби. Кицаби ва абиял — халкъияб гIакълуялъул хазина.

Кицабазул ва абиязул хаслъи — пасихIлъи ва къокълъи. МацIалъул камиллъи ва гIужиллъи. Кицабазул битIараб ва хъвалсараб магIна.

«Къайицадахъал»

РакI бащалъи, чехь бащалъи — гьудуллъиялъул кьучI. Хиянатчи, гьереси — гьудуллъиялъул тушман. ХIалтIуларев чиясул хIалихьалъиги, хиянатги, макруги камулареблъи царал мисалалдалъун бихьизаби. Халкъалъ чиясе къимат хIалтIухъ балагьун кьолеб букIин.

«Ралъдал чу»

Гьунар цIикIкIарасул цIар гьаби. ЛъикIаб чу бахIарчиясда гурони квегъизе кIунгутIи. ГьитIинав вацасул гьунарал. Ахиралде гьитIинав вац талихIавлъун вахъиналъе гIилла. ЖахIда-хIусуд какун бугеб куц.

Миккиясалъул цIодорлъи. Ханасул хъантIи ва гьелъул хIасил. БахIарчилъи гьабичIого, гIолохъанчи мурадалде щунгутIи. Маргьаялда кколел гIажаибал лъугьа-бахъинал.

«Бокьуларо, эбел, рии бачIине»

ВахIшияб гIадат хIисабалда чабхъен каки. Гьелъул балагьаб хасият бихьизабизе кочIолъ хIалтIизарун ругел ресал.

«ХIожоги гуржиявги»

Талавурчилъи, чабхъад хьвади — миллатазда гьоркьоб питна бекьи хIисабалда къисаялда какун бугеб куц. ХIожоца гуржияв лагълъун гьавичIого, васлъун теялъе гIилла. Гьелдаса бижараб гьудуллъи ва гьелъул хIалбихьи.

МагIарулазулги гуржиязулги рухIияб бечелъи, миллияб гIамал- хасият ХIожолги гуржиясулги сипатаздалъун загьир гьаби. Къисаялъул гIадатаб, сипатияб мацI.

«Суфичи — хиянатчи» **(халкъияб къиса) Нахъе босизе «Бахтика»халкъияб кеч1лъезе**

Цо-цо диниял чагIазул чарлъи халкъалъ какулеб куц.МацIихъанлъиялъ ва бугьтанлъеялъ гIадамал балагьалде рачин. Къисаялъул пикру. МацIалъул сипатлъи.

«Хочбар» **(З. ХIажиевас къачIараб)**

Гьидерил эркенал росаби жиндирго кверщаликье рачине хундерил ханас гьабураб питна ва талавурчилъи кочIолъ каки. Лагълъиялда дан- де, эркенлъи цIунун, гьидерица гьабураб къеркьей. Гьидерил ва гьезул цевехъан Хочбарил бахIарчилъи, яхI-намусалъул кIодолъи, рухIияб бечелъи.

Хундерил Нуцалил гIамал-хасият. Хочбарица ханасул васал цIадаре рехиялъе гIилла.

2. ХЪВАДАРУХЪАБАЗУЛ МАРГЬАБИ ВА КЪИСАБИ

ЦIадаса ХIамзат.

«ГъалбацIги ГIанкIги»

Зулмучиясул ахир хвалдалъун лъугIулеблъи — маргьаялъул аслияб пикру. Бищун хIинкъараблъун толеб ГIанкIил бахIарчилъи — гIакъилаб букIин. ГъалбацI хвеялъе гIилла — жиндаса бергьунеб жанавар бегъула- рин абураб пахрулъи, къуваталда мугъчIвай. МагIирукъалъул бакIалда гIалхуда бертин гьабиялъе гIилла. Маргьаялъул хъвалсараб магIна. Маргьа хъвараб кочIолаб каламалъул чвахи, пасихIлъи, сипатлъи.

ГIабдулмажид Хачалов.

«Шахламаз»

РакIалда канлъи бихьулей бецай ессарухъаналъул цIодорлъи, пах- руяв ханасул лъавукълъи ва пахрулъи. ЗахIматчагIазул сахаватлъи, сабрулъи кIодо гьабун, тIадчагIазул магIна гьечIеб чIобогояб гIумру какун бугеб куц. Халкъияб маргьаялъул гIадатаб мацI, ритIухълъи бергьин, тIекълъи къей — гIумруялъул закон.

ГIабасил МахIамад.

«ЧIибирикъ»

«БахIарчи хъабчилъ ватула» абураб кици-маргьаялъул аслиябмагIна. Маргьаялъул багьадур ЧIибирикъил гIадатлъиги мискинлъи- ги, махсара хIалае ккун, бихьизабун бугеб куц. ЧIибирикъил гьунар. Ханасул «баркала». Ханасул ясалъ ЧIибирикъ тIасавищиялъе гIилла. Бечелъиялъе ва чилъиялъе авторас кьолеб къимат. Инсанасул талихI, бечелъиялъулъ гуреб, чилъиялъулъ букIин. Махсараялъул (юморалъул) хIакъалъулъ баян.

Заирбег ГIалиханов.

«Беццаб сапар»

Маргьаялъул багьадурзабазул гІамал-хасият. Гьезул калам. РакІбацІцІадаб гьудуллъиялъ хІилла-макруялда тІад бергьенлъи боси - маргьаялъул аслияб пикру.

ГІумархІажи Шахтаманов.

«Халкъалъул ццин» - поэма пересмотреть (никакой не маргьу)

ВатІаналъул хиянатчи —халкъалъул тушман. БоцІуда хъантІиялъ чи вачунеб бакІ. МагІарул халкъалъул яхІ-намусалъул байрахълъун ЗагІалги ГІазизги рихьизари. Чанхъи — рогьоялъул мугьру. Поэмаялъ- ул мацІ. Хиянатчиясда «Чанхъи» — ян цІар теялъе гІилла. Хиянатчи халкъалъул тамихІалдаса ворчІунгутІи.

«МугІрузул ГІали» З. Х1ажтиевас къач1араб лъезе халкъиял асаразда гъорлъ лъезе.

Бугьтан лъей, мацІихъанлъи — инсанасул бищун квешаб гІамал. Загьруял борхьазда мацІихъаби релълъинариялъе гІилла. Лъадул яцІцІалъи, хІалимлъи, рухІгІан ГІали вокьулев вукІин бихьизабулел сипатиял рагІаби. КочІолъ гаргаралъул кІвар. ТалихІаб хъизан балагьалде тІамуразе кочІолъ кьун бугеб къимат.

3. XIX ГІАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

Инхоса ГІалихІажияв.

ГІалихІажияв — аваразул литературияб мацІ къачІарав рагІул устар. Поэтасул гІумруялъул ва творчествоялъул хІакъалъулъ баян.

ГІалихІажиясул поэзиялъулъ насихІат, лирика ва сатира. ГІалихІажияс насихІатияб поэзия тІадегІанаб даражаялде бахинаби.

«Бечедал чагІазде», «Рицинин цо хабарал», «Кицабиял алфазал»

«ЗахIмат бихьичIого...», «КъабихIлъун чи вихьун...», «Гьерсил чода рекIарав...», «Калам дагьлъи беццараб...», «Чидае гвенд бухъани...», «Жиндийго гьавудичIев...», «Найица тIегь кванала...».

Чияр гъиналдалъун боцIи данде гьабурал бечедал чагIазул гIамал-хасият. Жиндирго захIматалдалъун бетIербахъи гьабулев инсанасул сахаватлъи, рекIел бечелъи. КочIол багьадураздехун жиндирго бугеб гьоркьоблъи бихьизабизе шагIирас ратарал сипатиял рагIаби. КочIол мацIалъул пасихIлъи.

«ГIелму ва жагьлу», Инсанасул гIумруялда жаниб гIелмуялъ кколеб бакI. ГIелму — хвел гьечIеб хазина. Асаралъул насихIатаб хасият.

«Гьекъел-мехтел». Гьакълил «баракат» — бокьун гIадаллъи; мехталил «тIоклъи — тIутIлъун гIадан лъугьин» — кочIол аслияб пикру.

«Исрапчиясде». Щибго жо инсанас исрап гьаби кочIолъ какун бу- геб куц. НигIматалъул къадру-къимат гьабизе, гьелдехун инсаплъия- лъул бербалагьи букIине ккей. КочIол пасихIаб насихIатаб мацI.

Инсанасул цIодорлъи, рухIияб тIадегIанлъи бихьизабулел алфазал ва гьезул насихIат.

«Ракь». Щивав чиясда нахъа буго хвел, гьесул ахират букIуна ра-кьулъ. Гьенир ращалъула киналго: мискинавги, бечедавги, чIухIаравги, гIакъилавги, гьудул-гьалмагъги, рос-лъадиги — кочIол философияб пикру. **«ГIакълудал ралъад», «ГIадада чIоге».**

Лирика. «Мукъур сурмияб микки», «Балагье, йокьулей», «Гьурмада берцинлъи гIун». ЧIужугIадан кIодо гьайи. ГIадатай магIарулалъул берцинлъи, недегьлъи, хIеренлъи, хIалтIулъ бажа- ри, хIурматалъе, гIаданлъиялъе гьунар, къохIехьей, къвакIи ГIали- хIажиясул лирикаялъулъ гвангъун бицунеб куц.

РекIел бечелъи, рухIияб берцинлъи лирикиял кучIдузул цIияб рахъ. Рифмаялда хъварал рокьул кучIдул — поэзиялъул цIияб форма: **«Аман ракIги угьун», «БагIарбилил хъала».**

Сатира. Чияр гьин кваналел бечедазде, мискинзаби гуккулел бу- дун-дибиразде, нигІмат исрап гьабулезде, мехтун гІадаллъулезде поэ- тас хьвагІулеб сатирияб цІал. (Цереккун малъарал сатириял асараздаса пайда босун: **«Гьекъел-мехтел», «Исрапчиясде», «Яс бечедасе кьезе бокьараздe»).**

ГІалихІажияв — философ. ГІумруялъул диалектикияб закон рагьу- лел философиял асарал. **«Хьул», «ХъахІаб расалде», «БухІ- бухІараб кьехь гІадаб».** Кицабиял алфазал.

ГІалихІажиясул поэзиялъул мацІалъул пасихІлъи, камиллъи, магІнаялъул гъварилъи, гІадатлъи, сипатияб рагІул гугьар.

19 векалъул кІиабилеб бащалъиялда авар халкъалъул тарихалда жа-нир ккарал лъугьа-бахъиназ поэтасул тематикаялда кколеб бакІ.

Критика. Чакар Юсупова. «Алигаджи из Инхо» («Инхоса ГІалихІажияв»).

Элдарилав.

«Хъуру-хъара». «Алданил яс Меседо» лъеезе Инсанасул гІумруялъулъ ритІухълъи гьечІолъи шагІирас каки. ТІадчагІаз «хъуру-хъара» — ян мискинзаби инжит гьариялде данде шагІирасул гьаракь.

«Росу берцин», ЧІужугІаданалъул берцинлъи, напс кІодо гьаби шагІирасул лирика-

ялъул хаслъи.

«Жергъен гьартун ккана». ГІадатал гІадамазул тІадегІанаб рухІияб бечелъи, чилъи, бацІцІадаб намус-яхІ бецци.

ЦІадаса ХІамзат.

«ГІакдал кечІ». БечІчІулеб гІака хвеялдалъун мискинаб хъизамалъе бачІараб къва- рилъи. МагІарулазул къо бухІараб мискинлъи ва язихълъи

бихьизабун бугеб куц. КочIол пасихIлъи, мацIалъул камиллъи. ХIамзатил махсарадул хаслъи.

«Дибирги ГIанхвараги». Диниял къануналги дибирасул ишалги дандеккунгутIиялъул кьучIалда хъвараб сатирияб асар.

Мискинчиясул гIумру ГIанхрилалда релълъинаби — асаралъул хъвалсараб магIна. Дибирги ГIанхвараги гаргазе тIамиялъул мурад. РухIияб тунка-гIусиялда ГIанхвара бергьиналъе гIилла.

«Ашбазалде». ГIадамал гуккун, боцIи данде гьабизе лъугьа- рал даранчагIазда велъулаго, ХIамзатица кьабулеб сатирикияб цIал. ХIажиясул хъантIи бихьизабизе шагIирас хIалтIизарурал эпитетал.

МацIалъул гIадатлъи, пасихIлъи, бечелъи, кицабаздаса махщалида пайда боси.

МахIмуд.

МахIмудил гIумру ва творчество.

Диналъ, шаригIаталъ гьукъараб чIагояб гIумруялъул рохел, ава- данлъи, инсанасул рухIиял тIалабал, хIасрат, къеркьей цIунулеб ярагъ хIисабалда МахIмудица лирикияб кечI цебетIезаби. Рокьуе гурони лагълъи гьабизе ккунгутIи кочIолъ ахIи.

«РекIелъ ияхI бугев...», «ХъахIилаб зодихъе багIарбакъул нур», «Рокьул конторалъул кавуги рагьун», «Почтовой кагътиде керенги чучун»

Чияр захIмат кваналел макруял чагIазул къасдал къватIир чIвазарун ругеб куц. ЦIияб гIумру тIаде щолеб букIин бихьизабизе шагIирас хIалтIизарулел ругел сипатиял рагIаби. КочIол сатирикияб мацI. Эпи- теталъул кIвар.

МахIмудил поэзиялъул тIадегIанлъи, кIодолъи, пасихIлъи. Лирикиял багьадуразул сипатал. ГIишкъуялъул хIалуцин. Рокьиги кьалги. Йокьулей рикIкIалъанагIан ракI гьелъухъе цIалеб куц.

ШагIирасул асаразул мацIалъул камиллъи, каламалъул гIадатлъи.

«Макьу», «Эбел-яс», «Почтовой кагътиде», «ГIишкъул цIеца», «Марям», «РекIел гьаваялъул гьундул рихханин». МахIмудил поэзиялъул цIилъи, магIнаялъул гъварилъи, мацIалъул пасихIлъи. КочIолъ пикруялъулги хIасраталъулги хIалуцин. РекIел хIал борцине тIабигIаталъул берцинлъиялдаса пайда боси. МахIмудил лирикаялъул художествияб камиллъи, магIнаялъул бечелъи. Халкъияб лирикаялъул бечедал формабазул къучIалда, МахIмудица пасихIлъи бахинабураб борхалъи. Аваразул литературияб мацI цебетIезабиялъулъ поэтас лъу- раб бутIа.

Критика. ЦI.ХIамзат. **«ХъахIабросулъа МахIмуд».**

ЧIикIаса МухIамад.

«Имам ГъазимухIамад чIваялде» «Рач1а маг1арулал, г1ат1иракьалде» лъезе

Имам ГъазимухIамадие кочIолъ кьолеб бугеб къимат. МагIарулазул рахъ борхизабун, кIодо гьабун, кочIолъ бихьизаби.

Генуб росулъ ккараб рагъул сурат. Тушманзабазул гIалхулаб тIабигIат къватIиб чIвазаби, гьезул гIамал-хасияталъе къимат кьей.

КочIол аслияб пикру. МацIалъул бечелъи ва пасихIлъи.

ЧIанкIа.

ЧIанкIал гIумруялъул ва творчествоялъул хIакъалъулъ баян. Инса- насул рухIияб гъварилъуде, чиясул напсалде кIвар кьеялъе гIилла. Гьеб заманалъ социалияб цебетIей. Капитализмалъул махI магIарухъеги бахин.

Империалистиял рагъазулъ (1905-1917 соназда) дагъистанияз гIахьаллъи гьаби. Революцияллъул идея Дагъистаналда тIибитIи.

«Сайгидул БатIалиде». КочIол хIакъикъияб аслу. Мухьдахъ япониязул рагъде ритIарал дагъистаниязул къисмат. МагIарул гIолохъабазул бахIарчилъи, къо хIехьей, гьезда гьоркьов ШапигIиласул васасул чилъи. Щибго магIна гьечIеб рагъда холел бахIарзазул гIумруялда шагIир ба- рахщи. Гьезул хвел пачаясул хIукуматалда чIвалеб гIайиб букIин.

МагIуялъул бакIалда пасихIаб баллада. Камилаб сипатияб мацI. ШапигIиласул сабру ва къвакIи бихьизабулел эпитетал.

«ТIалхIатиде». Вокьулев вихьизе ясалъул хьул-анищ. Гьелъ- ул рекIел хIал, рокьул гIишкъу загьир гьабизе шагIирасул гьунар, мацIалъул бечелъи.

«ТIаде магIарухье», «Гулишатиде», «ГьаракIунисей», «Шумайсат» абурал кучIдузулъ магIарулалъул образ. РухIияб бечелъи, гIишкъул гьайбатлъи, мацIалъул пасихIлъи. Лирикияб кочIода ЧIанкIаца лъураб цIияб рухI.

Рокьи — тIабигIаталъ инсанасе кьураб тIадегIанаб асар.

Инхелоса Къурбан.ил бак1алда (Этил Г1али лъезе«Гьолокье сапар», «Анцухъа Мах1адиде»)лъезе

«Борхатаб магIарда», «ГIенекке, йокьулей», «Бахъа, къалам»

«Наибзаби хIелун». Наибзабаз гуккун, япониязул рагъде ритIун арал магIарул гIолохъабазул рекIел хIал, гьезул яхI-намус, бахIарчилъи бихьизабизе шагIирасул бажари. КочIол пикру, мацIалъул пасихIлъи.

Рокьул лирика. Къурбанил рокьул лирикаялъул хаслъи. ГIидра тIегьалда, бакъ-моцIалда, цIвабзазда, алжанул хIурулгIиналда йокьулей релълъине гьайи. Къецалъул, диалогалъул къагIидаялда кучIдул гIуцIи. МагIарулалъе эркенлъиялде нух рагьизе шагIирас бахъулеб бугеб хIаракат.

4. XX ГІАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ (т1оцебесеб бут1а)

ЦІадаса ХІамзат.

«Гъудуллъи лъилгун кквелеб?»

КочІол насихІатаб хасият. Гъудуллъиялъул хІакъалъулъ шагІирасул пикраби. МацІалъул пасихІлъи ва сипатлъи.

«Шамил». Халкъияв багъадурасде бугьтанал лъей, кьучІ гьечІел чІорал, рагІи рехи — мекъаб иш бугин абураб шагІирасул пикру кочІолъ загьирлъи. Шамилил бахІарчияб тарихалъе къимат кьезе, гьелъул кІвар рагьизе ХІамзатица хІалтІизарурал сипатиял рагІаби.

«Чоде». Жиндирго хъахІаб чол хІакъалъулъ ХІамзатил кучІдул. КочІохъанасул махсара, чода бадир чІваял, ва гІайибал гьари. Гьел гьа- риялъе гІилла. МацІалъул пасихІлъи.

«Пилги ЦІунцІраги». Жиндирго къуваталде мугъчІвайги гьабун, чІухІи бихьизабураб Пилалъул мисалалдасан шагІирас гІадамасулъ рекъечІеб пахруяб чІухІи какулеб куц.

Басняльул насихІат.

«Маймалакги цІулал устарги». Басняльул аслияб магІна жин- дир гуреб иш тІаде босарав чи сурулеб куц бихьизаби. Маймалака- лъул гІамал бугел гІадамазда гвангъараб мисалалдалъун ХІамзатица речІчІулеб сатираялъул чІор. Кколареб ва жинда лъалареб иш гьабулев чиясул гІамал жиндаго багъи.

Баснялъ кьолеб гІакълу.

«Айдемир ва Умайгьанат». КІигьумерчилъи, цІогь, хІилла-макру, гІадан хІакъир гьави гІадал инсанасул квешал рахъал къватІир чІвазари. Аслиял сипатал, гьезул хаслъи. Жаниса турарал Асмаги, ясги, гьезул хъатикь вугев Гъазиги жал цІакъал чагІилъун хІазе лъугьиналъ ккеза- бураб комедияб хІал.

Каламалъул хаслъиялдалъун багъадуразул хасият-гIамал рагъизе авторасул махщел. Асиятил, Умайгьанатил, Айдемирил сипатал.

«ГIумруялъул дарсал» (къокъ гьабураб). ЦIадаса ХIамзатил устар-лъи халкъияб кIалзулаб гьунаралда бухьараб букIин. Поэмаялъулъ ин- санасул рухIияб дунялалъе, гIамал-хасияталъе ва хьвада-чIвадиялъе къимат кьей. Лъималазе ва гIолилазе лъай ва тарбия кьеялъул ра- хъалъ аза-азар соназ халкъалъ хIалтIизарурал кицабаздаса, абияздаса, гIакъилал пикрабаздаса ва малъа-хъваяздаса шагIирас гIатIидго пайда боси.

Поэма — магIарул халкъалъул адабияб ва гIадилияб хьвада чIвадиялъул бечедаб хIалбихьи загьир гьабураб асар.

«Балагьалъул гъамас»

Меседгун гIарцуца халкъ хвалде цIаялъе гвангъараб мисал. Бечелъи-ялъ гIадамазул гIамал-хасият хисизабулеб куц. Жидер захIматалдалъун, гIурхъулъа ун, гIадан бечелъизе рес гьечIолъи. Бечелъиги намус-яхIги цадахъ хIебтIунгутIи, гьезул цоялъ цояб чIвай — гIумруялъул закон букIин авторас кIудияб махщалида бихьизаби. Жакъасеб гIумруялъул матIулъун гьеб трагедия букIин.

ЦIадаса ХIамзат — аваразул советияб литератураялъе къучI лъурав рагIул устар. ГIумру ва творчество.

Революциялда цересел асарал. (Анализалъе росила цереккун малъа-

рал **«Ашбазалде», «Дибирги ГIанхвараги», «ГIакдал кечI» (Оцол г1умру)лъезе** ва гь.ц.).

Поэтасул асаразул тематикаялъул цIилъи ва героязул хаслъи. ЦIадаса ХIамзат — кIудияв сатирик. Революцияб нухда цIияб

чIаголъи гIуцIизе квалквал гьабулебщинаб поэтас гIужие гъей.

«ГIадатазул жул», «МагIарул мискинзабазде», убрать«ХIамабагьадурльи»,

«Багъизе гьве хьихьи», «Эбел, яс ва базарган», «Гьидерил гIадат».

Поэтасул политикияб лирика ва гьелъул хаслъи. **«Барка».**

ЦIадаса ХIамзатил рагъул кучIдузулъ ВатIан хиралъиялъул асар.

«Къисас» абураб тIехь. **(«Рахъа дида хадур»** — (малъараб), **«ГIемер лъадахъ ани», «Дунял гьаргьадулеб», «ГьитIинай ПатIиде»),**

ХIамзатил драматургия. **(«Айдимер ва Умайгьанат»** — (малъараб), **«Хьитазул устар»** — (класстун къватIибехун цIалараб).

«ГIисинил гьвел кечI» — 15 сонил гIумруялда ХIамзатица хъвараб кIиабилеб асар. БачIинахъего гьеб лъугьин какун беццулеб, беццун какулеб шагIирасул сатираялъул аслияб мугьрулъун. Гьимиги (ирония), тIадвелъиги (юмор), хъачIго какиги (сарказм), гьеб асаралда жаниб гIатIидго хIалтIизабун бугеб куц. ГьитIинаб, гьадингояб жо кIодо гьабун. кIудияб гIад-хочI гьабун, жамгIиял гIузраби къватIир чIвазари. Херлъун бода сурараб гьведе кочIодалъун кIалъай — ХIамзатил адаби- яб хIаракаталъул цIилъи.

ХIакъикъияб лъугьа-бахъинги кьочIое босун, хIакъикъиял гIадамазул цIаралги рехсон, жамгIиял гIузраби понцIон рихьизари.

Халкъалда рагIизабун, къватIибе бахъараб тIоцебесеб кIиябгокечIалъ **(«ГIалибегил гьве» ва «ГIисинил гьвел кечI»)** аваразул кIудияв шагIир вахъун вукIиналъе нугIлъи гьабула гьвел бетIергьанас автор чанцIулго судалде кьеялъ. МацIалъул бечелъи, роцIин, пасихIлъи, мегафоразул,дандекквеязул кутак.

«Советазде щал рищизе кколел?» убрать абураб кечI халкъалъе ритIухълъиялъул нухбихьизабилъун букIин. Гьанжесеб гIумруялда гьелъул кIвар. ХIамзатил гIакълу гIадахъбосичIолъиялъ кьолел кьогIал хIасилал.

«ХIамабагьадурлъи». ГIиси-бикъинаб, гьадингояб жоги кIодо гьабун, ццин балъаргъиналъ ва гьелъие бокьараб гьабиялъ, гIантаб чIухIиги кьолон, кьалде лъугьиналъ балагьалде цIалеб куц. «ГIакълу — цебе, ццин —

нахъе», — ян абураб халкъияб кициялъул сан гьабичIолъиялъ кьолеб хIасил ва ХIамзатил насихIат.

«Москваяльул гIунгутIаби» какун бецциялъул гвангъараб мисал, ХIамзатил юморалъул хаслъиялъул нугI.

ХIамзатил юморалъул (махсараялъул) хаслъи, мацIалъул пасихIлъи, бегIерлъи, гIадатлъи.

Аваразул советияб литература ва культура гIуцIиялъулъ ва цебетIезабиялъулъ ЦIадаса ХIамзатица лъураб бутIа.

МухIамад Шамхалов.

«Зурмихъабазул нохъоде»

ГIисалги Расулилги гьудуллъиялъул щулалъи. ГIиял гьой Игитги лъималги. Расулилги ГIисалги захIматалдехун бугеб бербалагьи. Хъвадарухъанас ГIисаеги, Расулиеги, Игиталъеги кьолеб къимат. Бахъизе

«Тамашаяв гьобол»

Асаралъул аслияб тема — революциялда цересел соназда МахIач Дахадаевасул хIаракатчилъи. ГIолохъанго МахIачил букIараб гьунар ва, макъратIисалъ махх гIадин, гIадамал жиндехунго цIалеб рагьараб ритIухълъи.

МахIачил сипат рагьизе авторас хIалтIизарурал сипатиял рагIаби ва гьезул кIвар.

«Вац»

Ригьнада гьоркьор хутIарал басриял гIадатал цIияб гIелалъ хIатIикь лъолел рукIин — хабаралъул тема. Яцалъул талихIаб къисматалъе гIоло вацас рагIи аби гIад гьабулеб гIадат МухIамадица хвезаби.

МухIамадил ва Алипатил цоцаздехун бербалагьи. Алипатил цIодорлъи, намуслъи, адаб буголъи, жиндирго талихIалъе гIоло къер- кьей.Бахъизе

«Ват1аналъул унти» роман лъезе

МухIамад Сулиманов.

«ХIинкъараб сапар»

ЦIияб гIумруги гIагараб ракьги Самиеги Набиеги хирияб букIиналъе нугIлъи гьабулел гьезул ишал. Набилги Самилги гьудуллъи. Мекъалде- ги битIаралдеги лъималазул бербалагьи ва гьелъул хIасил. Лъималазул бахIарчилъи.

«Васигат»

ЦIаруйго берцин рихьарал ясал хъами, цогидал хIинкъизарун, пит- на балагьизе рахъин гIадинал инсаплъи хварал некIсиял гIадатал по- эмаялда каки.

БахIарчияй ясалъул сипат. Гьей магIарул ясалъул бахIарчияб намус- яхIалъул гIаламатлъун йихьизайи.

Бидулас хъачагълъи рехун теялъе гIилла. Ярагъ ракьулъ букъиялъул магIна.

Поэмаялъул мацIалъул пасихIлъи, чвахиялъул дуруслъи.

Расул ХIамзатов.

«Вера Васильевна». Халкъазда гьоркьоб гьудуллъи щулалъи ва цебетIей — кочIол аслияб пикру. ГIурус чIужугIаданалъ магIарулазе гьабураб ракIбацIцIадаб кумек. Миллатазда гьоркьоб рагъулъги хIалтIулъги тIегьан бачIараб щулияб гьудуллъи — къуват.

«Маша». Рагъда лъадарараб гьудуллъи-вацлъи хадубккунги тIегьай.

«Маша» абураб цIар лъеялъе гIилла. КочIол рохалилаб ва пашманаб бакъан. Лъималазде бугеб кIудияб ва хIеренаб рокьи загьир гьабизе шагIирас хIалтIизабураб махсара, сипатиял рагIаби. Дандекквеялъул ва эпитеталъул кIвар. Убрать!

«Россиялъул солдатал». Поэмаялъе кьочIое босараб хIакъикъат. Халкъазда гьоркьоб гьудуллъи. ГIадамазе ВатIаналъул хиралъи. Рагъ- ухъабазул бахIарчилъи, рухIияб бечелъи, тушманасдаса бергьун гуро- ни, къун чIезе кIунгутIи. ГIабдулманаповасул рухIияб бечелъи рагьизе шагIирас хIалтIизарурал сипатиял рагIаби. Гаргаралъул кIвар.

«Къункъраби». ВатIаналъул намус-яхI цIунун рагъарал, хIалтIарал бахIарзазе сайгъат гьабураб кечI. ГIадан хиралъиялъул тIадегIанаб асар загьир гьабун, авторасда ратарал сипатиял рагIаби.

«Эбелалъ дир кинидахъ», «Дагъистаналъул рохьал», «МагIарулал»

ГIумруялъул ицц — эбелалде гIурхъи гьечIеб рокьи шагIирас кочIолъ загьир гьабураб куц. Эбелалъул рокьиялъ лъимадул чи лъугьи- нави, гьелъухъ лъимап улбузда цере даим налъулаллъун хутIи хIеренаб, пасихIаб, сипатияб мацIалъ бицунеб куц.

МагIарулазул яхI-намусалъул, рухIияб бечелъиялъул, тIабигIаталъул, гIагараб ВатIаналде гьезул бугеб рокьул кIодолъиялъул бицунел **«МагIарулал», «Дагъистаналъул рохьал»** абурал кучIдул. Жиндирго ВатIаналдаса ва гьелъул миллаталдаса шагIирасул чIухIи.

КучIдузул магIнаялъул гъварилъи, мацIалъул сипатлъи, формаялъул рекъонккей.

«Дир ракI мугIрузда буго». Поэмаялда жанир шагIирас жин- дирго халкъалъул хасияталъул лъикIал рахъал загьир гьари: къвакIи, гIадатлъи, рекIел гIатIилъи, захIмат бокьи, гIадан хиралъи. Поэмаялъул аслияб пикру — шагIирасул хIасратаб, жив халкъгун вугин, гьелъулгун жиндир бухьен тIун гьечIин абураб калам.

«Дир Дагъистан». Асаралъул хIакъалъулъ цеберагIи. Жинде щвезегIан лъиданиги батун букIинчIеб хIикматаб жанр Расулица бижи- заби.
«Дир Дагъистан» — инсанасул ва дунялалъул хIакъалъулъ пик- рабазул тIехь.

«Эбелалде». Лъималазде эбелалъул рокьул кIодолъи ва гъварилъи, гьезул ургъалида ва рухIалида гIумру унел улбузда цере лъимал кидаго налъулаллъун хутIи. Эбелалъул сипаталда ва цIаралда цеве шагIирасул недегьлъи ва рекIел тIеренлъи.

«Авар мацI». Рахьдал мацI гьечIони, гьечIо миллат, гьелъул маданият, рухIияб бечелъи. Умумуз ирсалъе тараб гьеб хазина наслабазе цIуничIони, цIунуларо халкъ. КочIол каламалъул хIалуцин. Лирикияв багъадурасул монолог.

«Милъиршаби». МагIарул тIабигIаталъул ва гIадамазул рукIарахъиназул сурат кIудияб рокьиялда ва махщалида бихьизабун бугеб куц. Сипатиял рагIабазул кIвар.

«Инсулгун гара-чIвари» — поэтасул программияб асар. По- эзиялъул кIвар, шагIирасул борч, — кидаго тIекълъигун, мекълъигун рагъда вукIин. Авторасул аслияб пикру рагьизе инсул каламалъул ва тIабигIиял сипатазул кIвар.

Расулил лирикаялъул хаслъи, цIилъи. ЦIиял тайпабаздалъун (жанрабаздалъун) миллияб адабият бечед гьаби.

«Хъулбузул хIакъалъулъ», «Гьудулзаби цIуне», «КечIали щайгурин, щибаб рагIиги...», «Дихъе рокьи бачIана». МацIалъул пасихIлъи, метафоразул бечелъи, магIнаялъул гъварилъи.

ВатIаналъул ва тIолабго дунялалъул къисматалъул тIалабалда хъварал асарал. Инсул тIалъиялъул ва тIолго дунялалъул шагIирин цIар кьеялъе гIилла. **«ГIумруялъул гьоко», «Руччабазул чIинкIиллъи»,**

«Концерт» гIадал асаразул тематика ва гьезул кIвар.

Расул ХIамзатовасул творчествоялъул цIилъи. Поэт Пачалихъаялъулаб ва Ленинилаб премиябазе мустахIикълъи, Социалистияб ЗахIматалъул БахIарчи абураб цIар кьей.

«Инсулгун гара-чIвари», «Васигат», «Хъулбузул хIакъалъулъ», «Гьудулзаби цIуне», «КечIали щайгурин, щибаб рагIиги...», «Дихъе рокьи бачIана».

Поэтасул асаразул аслиял темаби: эбелаб ракь, хIасратаб рокьи, гIагараб халкъалъул къисмат, дунялалъе рекъел, инсанасул рухIияб бе- челъи.

Халкъазул гьудуллъи, вацлъи кIодо гьабун ахIарал кучIдул **(«Цо рукъалъул лъимал», «КIудияв вац», «Вера Васильевна», «Маша»).**

«Киниги гъанситоги» т1ехьалдаса цикл «улкаялъул рахъалъ куч1дул» яги «коч1ол рукъалъул ункъго цили»

5. XX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ (к1иабилеб бут1а)

ГIабдулмажид Хачалов.

«ТIаса лъугьа, гьалмагъ майор»

ВатIанияб рагъда гIадамазул таваккал, къвакIи, бахIарчилъи ва тушманасде ццин загьир гьабун бугеб куц. Саша Горбуновасул цIодорлъи. бахIарчилъи, къвакIи, тушманасде гьалагаб ццин. Майор Горбуновасул гIамал-хасият. ГIурусав Горбуновасулги, магIарулав Гъазихъовасулги, гуржиясулги рагъда лъадарараб гьудуллъи.

«Хваразул цIаралдасан»

КIудияб ВатIанияб рагъда халкъалъ бихьизабураб бахIарчилъи, къвакIи, къохIехьей. Гьеб кинабго бачIунеб гIелалда кIочене бегьунгутIи.

Халкъалъе гIоло рухI кьурал гIадамал хвел гьечIеллъун лъугьин — поэмаялъул аслияб пикру.

Поэмаялъул гIуцIиялъул хаслъи, мацIалъул пасихIлъи. Хвараздехунги чIагояздехунги авторасул бербалагьи.

Фазу ГIалиева.

«Рии тIадбан буго дир тIалъиялда»

Гъавураб ва гІураб ракьалъул тІабигІат ккола ВатІаналде рагъу- леб рокьул каву. Гьелдасан байбихьула эбелаб ракьалде рокьул асар тІирщизе. ГІазизаб тІалъиялъул тІабигІаталъ шагІиралъе гьабураб асар. Гьелде бугеб жиндирго хІасрат загьир гьабизе шагІиралда рата- рал сипатал.

«ЦІад» балеб мехалъ мугІрузул тІабигІат хисулеб куц, ЧІагояб тІабигІат гьелдаса бохиялъул сипат. Лъималазе гьелъ гьабураб асар. ЦІад тІабигІаталъе ва гІадамазе рахІматлъун букІиналдаса шагІиралъул рохел.

«Дир рахьдал мацІ»

МацІ гьечІони, гьечІо миллат. Миллат тІагІарал къавмал — рухІияб ицц къараб къулгІа. Рахьдал мацІалде магІарулаз мугъ рехулеб букІин бихьарай шагІиралъул рекІел бухІи, гьеб рухІияб хазина цІунеян балеб ахІи.

Къадахъанги хвелги лъезе!!! Гьалъул бак1алда

«МугІрузул закон» — азарил соназ магІарулаз жидеда рекъон гІумру гьабурал гьайбатал гІадатал. Цо хъизанлъун, росдал жамагІаталъ гъункун гІумру гьабизе гьезул бугеб рухІияб кІвар. Гьел хъвачІел зако- назул гІорхъи бахарав чи жамагІаталъ рикІкІунгутІи, гьев гІадамазул берзукьа ворти рогьо-ничлъун букІин.

«Эбелалда гьикъе» — эбелалъул рухІияб кІодолъи кочІолъ ахІи. Эбелалъул рекІеда бикІун букІуна щибаб жиндир лъимадул лъугьа-бахъинги, рохел-пашманлъиги, гьел гІурал куцги. КІочарабщинаб абула эбелалда гьикьеян. Даимал налъулаллъун лъимал эбелалъе хутІи.

«Кини»

МагІарул чІужугІаданалъул гІакъиллъи, сабруялъул кІодолъи. Гьелъул рухІияб дунялалъул камиллъи. Васасдехун, йикІинесей нусал- дехун, цогидаздехун Халунил бербалагьи. Закарил ва Меседул сипатал.

Рагъул магъалоялъул бакІлъи. Гаргаралъул, сипатиял рагІабазул кІвар.

«Кьолбол мугьру». Жакъасел магIарулазул гIумруялъул ва рукIарахъиналъул гIатIидаб сурат цебечIезабулеб куц. Умумузул ир- силаллъун кколел гIолилазул рухIияб дунялалъул гIатIилъи, бечелъи. Эркенаб захIматалда куцарал устарзабазул рекIел бечелъи, сахаватлъи, гIадамасул къадру борцунеб роценлъун хIалтIудехун бугеб бербалагьи лъугьин.

«ЛъагIалил свери» — жалго жидедаго чIун цIализе ва анализалъе цадахъ къазе.

МухIамад ГIабдулхIалимов. -----

«Инсул мина»

Эбел-инсул адаб-хIурмат гьабизе ккола, гьел чIаго рукIаго. Инсул рокъове Ибрагьим тIадвуссиналъе гIилла. Ибрагьимидаги гьесул вас Сапиюладаги гьоркьоб ккараб гара-чIвари, гьелъул магIна ва кIвар.

«Госпиталалъул вас»

ХIамзатилги Сахратилги гьудуллъи ккей. Лъукъарал солдатаз ХIамзатил эбелалъул хIурмат гьаби. Дзгуевас васасе орден кьей. Ка- питан Симоновги ХIамзатги. Эбел фронталде иналъе гIилла. Орден бикъи. Эбелалъул кагъат бачIин. ХIамзат фронталде лъути.

ВатIаналъе хилиплъи — кIудияб такъсир — къисаялъул аслияб пикру.

Заид ХIажиев.

«ХIанчIикIкIал». Эркенаб цадахъаб захIмат талихI-рохелалъул кьучI букIин хIор бахъарал хIанчIазулги хIалтIудаса нахъе кIанцIараб Гагулги мисалалда бихьизабун бугеб куц. ЦIодораб тIинчI хIанчIалъе ин ва цадахъ хIалтIиялдаса щвараб рохел. Гагул макрулъи. ХIанчIазул эр- кенаб захIматги Гагул пахрулъиги бихьизабизе шагIирас хIалтIизарурал сипатиял рагIаби.

ТIабигIаталъул сурат цебечIезабизе шагIирасул махщел.

«Цакьуги Циги». РекIелъ чаран букIин чилъиялъул аслияб шартI

кколеблъи Цакьулги Цилги мисалалдалъун шагӀирас загьир гьаби.Цилги Цакьулги хасият-гӀамал рагьулел сипатиял рагӀаби. Баснялъул насихӀат.

Заид ХӀажиев аваразул советияб поэзиялъе кьучI лъуразул цояв ва авар мацӀалда тӀоцересел драмаялъул асаразул автор. ГӀумруялъул ва творчествоялъул хӀакъалъулъ къокъаб баян.

ВатӀаналде Заид ХӀажиевас ахIарал кучIдул **«ТIогьол магIдан», «Тушманасе хвел», «ЦIияб гIел»** — (цебеккун малъараб).

Поэтасул сатира. **(«Лъадаве щив инев?», «Цакьуги Циги» —** (цереккун малъарал), **«ЧIагояб экран»).**

Поэзиялъул кӀваралъул ва поэтасул борчалъул хӀакъалъулъ пикраби **(«Къебелъухъ»).**

Заид ХӀажиевасул кочӀол мацӀалъул дуруслъи, пасихӀлъи.

Ражаб Дии-МухӀамаев.

«Хиянатчи»

ВатӀаналде къо ккараб мехалъ, нахъе къан чӀарав чиясул рогьояб гӀумру ва гьелъул кколеб инжитаб ахир. ВатӀаналъе хилиплъарав чияс жиндирго гӀагарлъи, йокьарай яс учузго ричулеб куц. Хиянаталде МухӀамадил нух. Хъвалис ХӀамзат — жанисел тушбабазул цо тайпа. Багьадураздехун ва гьезул ишаздехун авторасул бугеб бербалагьи эа- гьир гьарулел эпитетал, дандекквеял, метафорал ва гьезул кӀвар.

ХӀусен ХӀажиев.

«ГӀалибегил къулгӀа»

ГӀалибегилги гьесул чӀужу Айизалги гӀаданлъи, рекӀел сахаватлъи, адаб-хӀурматгун инсан кӀодо гьави. ГӀадамазе жив хӀажатав вукӀиналдаса ГӀалибегил чӀухӀи. Херав магӀаруласул гӀамал-хасият. Сверухъ бугеб

тIабигIаталдехун гьесул бугеб рокьи ва тIалаб. ГIалибегица чанил цIцIе хвасар гьаби. Иццуда «ГIалибегил къулгIа» абураб цIар лъеялъе гIилла.

Харбил пикруялъул гъварилъи.

Багъатар.

«Дихъ ралагьун чIа, мугIрул»

МагIарул хъизамалда ва школалда захIматалде рокьи базаби ва гьеб бечелъилъун рикIкIин. ГIадамазе, гIаммаб магIишаталъе пайда гьаби- ялдаса къисаялъул багьадуразул чIухIи ва рохел. Къисаялъул аслиял багьадуразул сипатал. ГIисиназдаги чIахIияздаги гьоркьоб гьудуллъи. Къисаялъул хIеренаб сипатияб мацI. Аслиял багьадураздехун автора- сул бербалагьи загьир гьарулел сипатиял рагIаби.

«Чадил кесек» Инсанасул гIумруялда жаниб чадица кколеб бакI. Кванидехун хIурмат гьаби — асаралъул пикру. Хабаралда авторас рорхун ругел суалал.

«Севералда бугеб дир милъиршо». Жакъасел анищал, къасдал. Миллатазул рухIияб бечелъи. Къисаялъул аслиял багьадурал, гьезул си- патал. Эбел-инсудехун, чIахIияб гIелалдехун гIолилазул гьоркьоблъи.

Автор — къисаялъул багьадур. Лъугьа-бахъин аслияв багьадурасул цIаралдасан бициналъе гIилла.

Багьадуразул рекIел хIал, къасдал рагьиялъе мугIрузул тIабигIаталъул, Каспий ралъдал суратазул кIвар.

«ЦIадакьа бахчулеб дир чанил бурутI». МагIарул гIолилазул гIумру- хасияталъул тема. ГIолилазул цIали, анищ, къасдал, рокьи ав- торасмахщалида рихьизари. Циноевасул кIигьумерчилъи. Месей — гIадатай магIарул яс. Месейил гъалатI ва жинцаго жиндиего гьабураб тамихI. Гьимат
— яхI, намус, гIишкъу цIунизе лъалел гIолилазул це- вехъан.

Къисаялъул гIуцIиялъул хаслъи. МацIалъул пасихIлъи. РакIал- дещвеязул, монологазул кIвар.

Асадулагь МухIамаев.

«МагIарулай» (гьелдаса кIиго кесек): «АхIмад тIадвуссин», «Миккикъор»

Лъалареб хIалалъ ругъназул согIаз хисарав АхIмад рагъдаса вачIун эбел-инсуда рещтIин. ЛъазегIан ккараб гара-чIвариялда фронталдаги тылалдаги къеркьарал гIадамазул рухIияб бечелъи, тIадегIанлъи.

МухIамад Хуршилов.

«ГIандалал»

Къисаялъул хIакъикъияб аслу. Гьеб хъваялъул мурад ва заман. ВатIан хиралъиялъул асар ва гьеб цIунизе рухI кьун рагъарал умумузул ирс цIунизе ккей — асаралъул тема. МагIарулазул чилъи борцунеб ро- цен — таваккал, бахIарчилъи, къвакIи. Херав ХIасанил, Чупаласул ва цогидалги багьадуразул сипатал.

Надир-шагь инжитго къеялъе гIилла.

«Сулахъалъ нугIлъи гьабула» («Кьода нус», «Боркьараб рагъ»)

Романалъул хIакъалъулъ баян. Кьода батараб носол балъголъи. Хъаравуласул хабар. БоцIуе гIоло бечедаз гьабулеб вахIшилъи. Ми- скиназдаги бечедаздаги гьоркьоб тушманлъи цIикIкIиналъе гIилла.

ГIумарил нухмалъиялда гъоркь мискинхалкъалъ гьабураб боркьараб рагъуе нугI — Сулахъ. (Нахъе бахъизе из за неактуальности)

Муса МухIамадов.

«Инсул гьалбал»

Гьоболасул адаб-хIурмат гьаби — магIарулазул гьайбатаб гIадат букIин. Гьалбал хирияв ГIабдулагьил ва гьесул лъадул рухIияб бечелъи.

ЛъикIаб гIадат, цоцахъе кьолаго, рухIияб хазиналъун наслабаз цIунизе ва бечед гьабизе ккей — хабаралъул аслияб пикру. Аслиял багьадуразул сипатал. Асаралъул пикру рагьизе тIабигIаталъул сураталъул бугеб кIвар.

«Манарша» (къокъ гьабураб)

МагIарул гIолилазул гIуцIарухъанлъи ва рухIияб дунялалъул гIатIилъи. ХIайдарил, Манаршал, ПатIиматил сипатал. Манар- шал гIумруялда жаниб эбел Гулжагьаница ва херай Катураль кколеб бакI Манаршаги мугIалимги. Манаршал рухIияб дунял гIатIилъизе мугIалималъ лъолеб бутIа.

«Къисас». Тема, идея, аслиял образал. Революциялъул нухда магIарулазул гIакълу-лъай цIубараб ва гIумру цIилъараб куц. (ГIаммаб лъай-хъвай).

«Бакъдасел».--- Къисаялъул идея, аслиял образал. Жакъасел магIарулазул гIумруялъул ва рукIа-рахъиналъул гIатIидаб сурат. Сове- тиял гIадамазул рухIияб бечелъиялде ва берцинлъиялде авторас кьолеб кIвар. Къисаялъул гIуцIиялъул хаслъи.

Ч1ег1ераб гамач1

ХIажи Гъазимирзаев.

«Васасде», «Гьудуласде», «Лъалхъуге, дир барти»

ШагIирасул гIумру ва адабияб хIаракатчилъи.

Умумузул гIамал-хасият, гIагараб ракь, магIарул халкъ, миллияб мацI — шагIирасул адабияб гьунаралъул аслияб-тема.

Гъазимирзаевасул кучIдузул пасихIлъи, мацIалъул бечелъи, пикра- базул гъварилъи.

Машидат Гъайирбекова.

«Эбелалъул ракI», «Эбелалъул кечI», «КочIолъ батана дир рухI»

ШагІирапъул гІумру ва адабияб хІаракатчилъи.

МагІарул чІужугІаданалъул къадру, намус, захІмат, гьелъул напс ва тІадегІанлъи кІодо гьаби — Машидатил асаразул аслияб темабазул цояб. Лирикияб сипат гІуцІизе шагІиралъул бугеб махщел ва бажари.

ГІабасил МухІамад.

«Анлъжугьаби»

Халкъияв шагІирасул гІумру ва адабияб хІаракатчилъи. Авар адабияталда ХІамзатил Расулица гІатІидаб нух рагьана рагІаби дагьаб, магІна гъваридал анлъго мухъил къокъал кучІдузе. Гьеб форма берцин бихьарав ГІабасил МухІамадица цІикІкІун кІвар кьуна анлъжугьабазе.

САба меседо, Камалил Башир

ГІумар-ХІажи Шахтаманов.

Лирика: «Къаралазул гІор», «РачІа, гьудулзаби», «ГІандадерил хІор»

Шахтамановасул лирикаялъул хІакъалъулъ баян. Гьелъул философия, хаслъи.

ВатІан, гІагараб халкъ хиралъи, инсанасул намус-яхІ, гІамал-хасият, шагІир ва заман, шагІир ва поэзия Шахтамановасул лирикаялъул аслиял темаби.

Халкъалъул ццин

ГІарип Расулов.

«Хазина»

Хъвадарухъанасул гІумру ва адабияб хІаракатчилъи. Хабаралда жаниб хІакъикъияб ва гьересияб цоцада данде тунки. Инсанасул гІумру — даимаб чвахи.

Жиндирго намусалда, гIумруялда, тIабигIаталъ кьураб пагьмугьунаралда цебе унго-унгояв устарасул ритIухълъи ва жавабчилъи — хабаралъул аслияб пикру.

МухIамад АхIмадов.

Лирика: «Дие бокьун буго», «Сардалги къоялги къацандулелъул...», «Гьале гIазу балеб...», «ЧIужугIадан»

АхIмадов — авар поэзиялъул цIияб наслуялъул вакил. ШагIирасул гIумру ва адабияб хIаракатчилъи.

ВатIан, гIумру, гIадамал, жакъасеб къоялъул рохелги ургъелги, миллияб тарих — чIужугIаданалъул къисмат, заманалда цебе шагIирасул жавабчилъи — АхIмадовасул лирикаялъул аслияб тема.

Рахьдал мацIалдаса пайда босизе, гьеб махщалида хIалтIизабизе шагIирасул бугеб гьунар.

МухIамад Гунашев.

«ЩIадулал соназул учитель». Жиндиего бокьун, КIудияб ВатIаниб рагъде арав учителасул къис- мат. Поэмаялъул хIакъикъияб кьучI. Рагъул авлахъалда бохги тун, школалде тIадвуссарав учителасул рухIияб бечелъи. Жиндир цIулал бох букIинцин лъазе течIого, окопазул форма хисичIого, гулбуз борлъ- борлъараб шинелалда гъорлъ, бергьенлъиялъул къо бачIинегIан гьев хьвадарав куц. Фронталда улбул ругел лъималазе эменлъиги учитель- лъиги цадахъ гьаби. Жиндирго мукъсанаб квен ракъарал цIалдохъабазе кьун, кIудияб яхI-намусалда вукIин.

Учителасул камилаб сипат гIуцIизе шагIирас хIалтIизарурал дандекквеял, метафорал, эпитетал ва гьезул кIвар.

Дида Игьалиб цо мина бихьана, Дир байрахъулал,

6. ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

ЛъарагIазул халкъияб кечI «Янгъизасул кечI».

Табасараназул халкъияб кечI «Мискинлъи».

Даргиязул халкъияб кечI «Рагъ рикIкIад бугониги...».

Сулейман Стальский.

«Бечедал чиновниказде», «Маллаязде»,

«Эркенлъи», «Октябралъул революция», «ХIалтIухъан»,

«Нилъер къуват».

Лезгиязул советияб литератураялъе кьучI лъурав шагIир — Су- лейман Стальский. Поэтасул гIумру (цебеккун малъараб жиндирго хIакъалъулъ хабарги гъорлъе бачун). Бакуялъул нартихъабазулгун хурхен. КучIдул гьаризе байбихьараб куц. Цересел тIадчагIи ва рухIаниял кучIдузулъ каки. **(«Бегавуласде» —** (малъараб), **«Бечедал чиновниказде», «Маллаязде»).**

Социалистиял гIуцIарухъабазул хIакъалъулъ кучIдул **(«ХIалтIу- хъан», «Нилъер къуват», «Комсомол»).**

Лезгиязул советияб литература цебетIеялъе Сулейманил асаразул кIвар.

М.Горькица поэтасе кьураб къимат.

ГIазиз Иминагъаев

ГIазиз Иминагъаевасул литературияб хIаракатчилъи. Н е к I с и я л гIадатал гIужие гъезе, рухIаниязул рухIияб хъарцинлъи, хъантIи къватIир чIвазаризе **(«Муллаги ясги»),** хIалтIухъанасул букIараб кьогIаб къисмат рагьизе **(«НекIо хIалтIухъанасул гIумру»)** поэтасул гьунар.

КIудияб ВатIанияб рагъда бергьенлъи нилъехъ букIиналда ракI чIезабун, ГIазизица ахIарал кучIдул: «Тушман тIагIинавизин», «Бергьенлъи нилъехъ букIин».

«ХIалтIухъанасул гIумру»

НекIо хIалтIухъабазул букIараб кьогIаб къисмат кочIолъ гван- гъун бихьизабун бугеб куц. Гьеб асар пачаясул хIукуматалда чIвалеб гIайиблъун букIин.

ШагIирас хIалтIухъаби эркенлъи тIалаб гьабиялде кантIизари.

Эффенди Капиев.

«ГанчIида накъищал» (обзор), «Поэт» («Гуч» абураб бетIер)

ГIумруялъул ва литературияб хIаракатчилъиялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

Дагъистаналъул миллияб литератураялъул хазина данде бакIаризе (**«ГанчIида накъищал»** абураб тIехь), хъвадарухъаби куцазе Э. Капи- евас бахъараб жигар.

«Поэт» абураб къисаялъул хаслъи — гIумруялъул ритIухълъи.

«Гуч» абураб бутIаялъул идея, образал.

Дагъистаналъул миллияб литература цебетIеялъулъ Э. Капиевас лъураб бутIа ва гьелъул кIвар.

«МагIарухъ чвахунцIад». МагIарул тIабигIаталъул берцинлъи. Хабаралъ рекIее гьабулеб аваданаб асар. ГIагараб ракьалде авторасул бугеб рокьи бихьизабизе сипатиял рагIабазул кIвар.

«Разведчикал». Хъвадарухъанасул асаразулъ КIудияб ВатIанияб рагъул тема.

Рагъулаб тIадкъай тIубазе тушманасул тылалде арал разведчика- зул къвакIи, таваккал ва гъунки. Тушманасдаса рецIел босизе бугеб гIишкъу. ИсмагIиловасул сипат.

«Сабаб». Очеркалъе кьочIое босараб хIакъикъияб лъугьа-бахъин. Рагъда лъадарун рахъарал бахIарзал. Разведчиказул командир ХIажи Ибрагьимовасул сипат. Бергьенлъиялъул ицц — халкъазул гъункараб цолъи, ВатIаналде гъваридаб рокьи. Рагъда хвалдаса цIунулеб сабаб — цIодорлъи, бахIарчилъи, хIинкъи лъангутIи.

АбутIалиб Гъафуров.

Поэтасул гIумруялъул ва адабияб хIаракаталъул хIакъалъулъ гIатIидаб баян. Анализалъе пайда босила цебеккун малъараб **«Дир гIумру»** абураб асаралдаса ва **«Квешлъиялъе квешлъи»** (6 кл) малъ- изе: **«Баси», «Дида бичIчIана», «ДугIа», «ГIакъилал рагIаби»,**

«МугIрул», «Катил хIеж». РагIуе бакI къварибаб, магIна бечедаб халкъияв поэтасул асаразул камиллъи.

«Дир гIумру»

НекIо магIарулазул мискинзабазул букIараб кьогIаб, язихъаб гIумруялъул сурат. Бечедал устарзабаз ругьун гьаризе ккун рукIарал лъималазул гъин кваналеб букIараб куц. Чалабил сипат. Гьесул вахIшилъи, къарумлъи, рухIияб мискинлъи. Мискинав васасул рухIияб бечелъи, эркенлъиялде цIайи ва гьелде батараб нух.

«Квешлъиялъе квешлъи». ЛъикIлъи гьабуразе лъикIлъи, квешлъи гьабуразе квешлъи батулеб гIумруялъул закон рагьизе шагIирасда батараб тема.

Гьабураб квешлъи кида-къадги жиндаго речIчIулеблъи бихьизабун бугеб куц. АбутIалибил насихIатиябгун философияб магIна. РагIабазул гIадатлъи, магIнаялъул гъварилъи, гIакълуялъул камиллъи.

Абулмуслим Жафаров.

«Куркьбал ругеб хъачагъ» (гьелдаса кIиго бетIер)**, «Вехьасул хабар», «ГьацIул кьураби», «ЧIагоял рукъуларо».**

Табасараназул советияб литератураялъе кьучI лъурав **Абулмуслим Жафаровасул** гIумруялъул ва творчествоялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

Эркенаб захIматалъул, цIияб гIумруялъул гIуцIарухъанлъиялъул темаялда кучIдул, харбал, пьесаби хъвазе поэтасул букIараб гьунар.

«Куркьбал ругеб хъачагъ» (цебеккун малъараб **«СихIираб ци»** абулеб бутIаги дандекъан, анализ гьабила). **«ЧIагоял рукъуларо»** абураб поэмаялда рагъул тема рагьиялъул хаслъи. Асаралъул идея, образал.

«СихIираб ци». ГIалхул жанаварал — гIагараб тIабигIаталъул берцинлъи. ТIабигIат цIуни — инсанасул налъи. МутIрузул тIабигIаталъул сипат-сурат цебечIезабизе хъвадарухъанасул бугеб махщел. Ци чIвачIого теялъе гIилла.

АхIмадхан Абу-Бакар.

Хъвадарухъанасул гIумруялъул ва творчествоялъул хIакъалъулъ къокъаб баян, **«Даргиязул ясал».**

«ХъахIаб сайгак» абулеб къисаялда борхулеб аслияб суал — тIабигIат, гьелъул берцинлъи ва бечелъи цIуни. Аслиял образал. Къи- саялъул художествияб хаслъи. Гьанжесел рухIиялгун-инсанлъиялъул суалал рагьизе АхIмадханил махщел. Даргиязул хабариял асарал церетIезариялъулъ хъвадарухъанас лъураб бутIа.

«Магьидул хъалиян», «КIиго херлъи». Халкъазда, миллатазда гьоркьоб гьудуллъи-вацлъи. КIиго батIияб улкаялъул вакилзабазда гьоркьоб гьудуллъиялъул асар бижи хабаралъ- ул аслияб пикру. Даниялъул ччугIихъабазул образал. Кубачи росдал су- рат, гьелъул машгьурал устарзабазул сипатал.

«КӀиго херлъи». Инсанасул рухӀияб бечелъи захӀматалда бухьараб букӀиналъул хӀакъалъулъ авторасул пикраби. Сахаваталлъун, гурхӀел- цӀоб бугеллъун рукӀин - гӀумруялда нур базаби.

ГӀумругун къеркьеялъ чиясул рекӀелъ рухӀияб чаран лъей, жиндир-го черх куцаялъ, гӀакълу лъадариялъ инсан камил гьави - хабаралъул аслияб магӀна. Инсанги тӀабигӀатги дандекквей.

Аткъай Аджаматов.

«Дун чӀухӀула», «РитӀучӀил лълъурдул» (обзор) (3 сагӀат)

Поэтасул гӀумруялъул ва творчествоялъул хӀакъалъулъ къокъаб баян.

«Дун чӀухӀула» абураб къисаялъул идея ва аслиял образал. Рагъдаса хадуб Аткъайил кочӀолаб гьунар цӀубай. **«РитӀучӀил лълъурдул»** абураб поэмаялъул идея ва аслиял образал.

МутӀалиб Митаров.

«Чагуралъул къиса». Поэмаялъул тема ва идея. Жиндирго къагӀидаялъ рагъул тема рагьизе поэтасда ратарал ресал. Аслияб об- разал.

«Устар» (къокъ гьабураб). ШагӀирасул гӀумруялъул хӀакъалъулъ къокъаб баян. Поэмаялъул гӀуцӀи ва аслияб пикру.

Махщел тӀокӀай ессарухъан Перил сипат. Гьелъул махщалие халкъалъ кьолеб къимат. Поэмаялъул пикру рагьиялъе тӀабигӀаталъул сипатазул кӀвар.

Хизгил Авшалумов.

«Вас», «Дербенталдаса Шими» (цо-цо харбал)

«Дир мадугьал - дир тушман. Хъвадарухъанасул гӀумру ва адабияб хӀаракатчилъи.

МацIихъанлъи ва базарганлъи гъабулел чIукIнабазда авторас кьабулеб сатирияб цIал.

Гамбарил сипат. ЧIукIнаяс какулев Сары-Самад - ракIбацIцIадав инсан.Сатириял сипатал рагьизе авторасул бугеб махщел.

Кадрия.

«Дир льимерлъиялда хиял букIана»

ШагIиралъул гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян. ГIагараб хал-

къалъе хъулухъ гьаби, гьелда цебе щивав чияс жиндирго налъи тIубай - кочIол аслияб пикру.

Кочхюралдаса СагIид.

«Милъиршо», «АхIе кучIдул, ашуг»

ТIабигIаталъул берцинлъи — милъиршо. Ихдал бачIунеб, хаслихъе унеб эркенаб хIанчIида шагIирасул бахиллъи. Живги эркенлъиялде ца- дахъ вачеян милъиршоялда гьари.

«АхIе кучIдул, ашуг» — машгьурав лезгияв ашугасул программи- яб асар. Жиндир тIолабго шигIрияб гьунар гIадатал гIадамазул ракIал гIатIид гьаризе ва гьезул пашманлъи тIаса босиялде кочIохъаби ахIи.

«Мурсал ханасе нагIана», «Дир къисматалъул гьоко»

Батирай.

БахIарчиясул кучIдул «Жамав ханасул илхъи цо ду- цаго хъамулев...», «Варакъалъул жалги ккун...», «Рагъ-кьал тIаде бачIани...», «БахIарчияв инсуе...», «ЧIаго таги бахIарчи...», «ЦIар рагIарав бахIарчи...»

ШагIирасул гIумруялъул ва кочIохъанлъиялъул хIакъалъулъ баян. Батирайил заманаялъ ВатIан цIуниялъул букIараб цIарги кIварги.

Нусгоясде данде цохIо живго вагъулев бахIарчиясул романтикияб сипат ва гьелъул кIвар.

Батирайил кочIолаб каламалъул гъварилъи, гIадатлъи ва къокълъи.

19 гIасруялъул ахиралде Дагъистаналъул поэтаз инсанасул эркенаб гIишкъуялъул тема тIасабищи ва, рухIаниязул ахираталде хIадурлъиялъул тIалабазда данде чIун, дунялалъул, чIагояб гIумруялъул гьайбатлъи кочIолъ ахIи. Дуниял гIуцIизе, гьелъул тIагIам босизе гьукъ- улеб рухIаниязул идеологиялда кIал гьикъун, инсанасул гIишкъуялъул, гIумруялъул берцинлъиялъул кочIолъ ахIулезул цояв **- ГIумарил Батырай.**

Батырайил гIумруялъул ва творческияб нухалъул хIакъалъулъ баян. БахIарчилъиялъул хIакъалъулъ кучIдул. Батырайил кучIдузулъ ритIухълъиялъе гIоло къеркьолев бахIарчиясул романтикияб хасия-

талъул образ.

Рокьул кучIдул. Батырайил лирикиял кучIдузулъ асаралъул хIалуцин, гIишкъуялъул нухда дандчIвалел захIмалъаби, чIужугIадан кIодо гьайи — дунялалъул кеп босизе гьукъулеб диналда данде къер- кьейлъун букIин. КигIан гьитIинабги гIишкъул гугьар гвангъун загьир гьабизе поэтас хIалтIизарурал художествиял рагIабазул бечелъи ва хас- лъи.

Мискинзабазул би цIулеб обществияб гIуцIи Батырайил кучIдузулъ какун бугеб куц. **«Дир бадиб хьухь лъугьана», «Доб борхатаб магIарда», «Огь, кин дица кечI ахIилеб», «Дица кечI ахIулаан»,**

«Векьарухъанасде», «Бечедасде», «Алмасалъ цIер гIадинан», «Ро- хьор гIаркьелаздаса гIемер гьудулзаби дир».

Ахтиса ХIажи.

«Мискинас гIакълу кьуни», гьесухъ гIинтIамунгутIи, гIадгьави. Бечедасул гьури-мучI гъваридаб пикрулъун тей — ращалъи гьечIеб жамгIияталда билълъараб закон. Мискинчи — хIалтIуда, хIалихьат-— тахида.

«Цо кагъат битIе»— Бакуялда кигIан хIалтIаниги, кодобе жо щоларого вугев шагIирасул чара бухIи. Кибго мискинчиясул тIом ччукIи рекIеда захIмалъи. СихIирги саяхъги бетIералда, мискинзаби гьезул зулмуялда гъоркь гIазаб чIамулел.

Йирчи Гъазахъ.

ШагIирасул гIумруялъул ва гьесул заманаялъул хIакъалъулъ къо- къаб баян.

«Икъбал». Бечелъиялде балагьун, чиясул къадру борцунеб социа-

лияб гIуцIиялде авторас гIунтIизабулеб гIайиб.

БахIарчилъиялде, гьунаралде, гIакълу-лъаялде балагьичIого, гIарац цIикIкIарасул цIар гьабулеб букIиналдаса шагIирасул пашманлъи.

«Сибиралдаса кагъат». ВатIанги тезабун, Сибиралде ритIарал дагъистаниязул кьогIаб гIумруялъул сурат цебечIезабун бугеб куц. Тус- нахъ къотIаразул рижараб ракьалъухъ урхъи.

Зулмуяб хIукуматалде дандечIеялъул бакънал кочIолъ загьирлъи.

«Векьарухъанасул кечI»

Чияда цеве хIалтIизе ккарав мискинав векьарухъанасул угьди-зига- ра — кочIол тема. Мискинзаби инжит гьаризе рес кьолеб социалияб гIуцIиялде шагIирас гьабулеб гIайиблъун кечI букIин.

Йирчи Гъазахъил кучIдузулъ мискинзабазе бугеб зулмуялъул, гье- зул гьин бечедаз цIцIуялъул тема рагьи. **«Векьарухъанасул кечI»**, цебе малъараб.

I9 гIасруялъул бащалъиялда гIурус пачаяс лъарагIлъиялъул ракьалда кверщел гьаби ва гьелдаго цадахъ Дагъистаналъул гIодоблъиялда капитализмалъул гьоркьорлъаби тIиритIи. Гьелда бан лъарагIлъиялъул росабалъ некIсиял обществиял гьоркьорлъаби хвезе лъугьин гьеб заманалъул кучIдузулъ загьирлъи.

Пачаясул туснахъазда бугеб хIалалъул хIакъикъат рагъулел Сибиралдаса ритIарал кучIдул: **«Сибиралдаса кагътал».**

КьогIаб гIумруялъул, рухIияб бечелъиялъул хIакъалъулъ кучIдул:

«ГIакъиласул сабру», «Бихьинчи кинав вукIине кколев?», «БатIияб мех», «Асхар-тау».

Хадубккунги лъарагIазул реалистияб поэзия цебетIеялъе Йирчил кучIдузул кIвар.

Къуркълиса Шаза.

«Саву ккана каранда», «Къваридаб хIараялъуб къараб гулла киниги...». «КIанцIи хехаб мугIрул чан...»

Шазал гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

Бечедав вукIиналъ жиндие щоларев васас, ячинилан гуккун, рехун тарай ясалъул кьогIаб къисмат, рокьул гIазаб, рухIияб бечелъи рагьизе кочIохъаналъул бугеб гьунар.

«Дир хирияв хъергъу!», «Къваридаб хIараялъуб къараб гулла кинигин», «ГIидрадал гIуруялда кенчIолеб гIазу».

Къалухъа Мирза.

«Ханасе жаваб», «ТалихIаб булбул»

ШагIирасул гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

«Ханасе жаваб». Ханзабазул, бегзабазул рахIму гьечIолъи, хал- къалъе зулму гьаби кочIолъ какун бугеб куц. Рубас жаниблъиялда квер- щел гьабурав, хъантIарав ханасе халкъалъул рахъалдасан Мирзаца кьолеб жаваб.

Гьидалъа Хочбарилги Мирзалги ханзабазе кьолеб жавабалъул гIамлъи букIиналъе гIилла.

«ТалихIаб булбул». ТалихI къарал мискинзабазулгун гIумру дан- деккун, Мирзаца ахIараб кечI. ТIугьдул магIилъ ччурал, хер бечIан гIодоб

чIварал гIадамазул къварилъи бигъалъизе бакъан тIамеян, бул- булалде хитIаб гъабун, ракIчучи.

Мирзаца булбулалда жиндир талихIаб бацилан абиялъе гIилла.

ХъантIарал, вахIшиял ханзаби какарал, эркенлъиялде, цолъиялде халкъ ахIарал Мирзал кучIдул. **«Ханасе жаваб»** (цебеккун малъараб анализалъе), **«Айгъиралде», «ГIашикъаб булбул», «Халкъалде ахIи бай».** ГIумруялъул кьогIаб хIакъикъат рагьун бихьизаби, тIекълъиялде рокьукълъи, эркенлъиялде цIайи, ВатIан хиралъиялъул асар гвангъун бихьизаби — Мирзал кучIдузул хаслъи.

Ятим Эмин.

«Васият», «КъватIул харбал цIалкIулел херал руччабазде». ШагIирасул гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

«Васият». Бечедаздаги мискинзабаздаги гьоркьоб шагIирас чIвалеб рухIияб гIурхъи. Жив хвараб мехалъ, жинцаго гIадин, гIазабалъул лълъар гьекъарал мискинзаби гурони, вукъизе чагIи рачIунгеян васият гьабиялъе гIилла.

«КъватIул харбал цIалкIулел херал руччабазде». МацI гьабуге- ян херал руччабаздехун Эминил гьари. КъватIул харбаз, мацIихъабаз шагIирасул гIумру хвезаби. МацIихъабазе къимат кьезе, гьезул гIамал- хасият рагьун бихьизабизе кочIолъ хIалтIизарун ругел сипатиял рагIаби, эпитетал.

«Ле, халкъ», «Гьудулзабазде», «Огь, нилъер гIумру». Миллияб эр- кенлъиялъе гIоло гьабураб къеркьеялъулъ къеялда ва жанисеб зулму цIикIкIиналда бан, Эминил кучIдузулъ ахирал соназда дунялалдаса ракI буссарал пашманал бакънал рагIизе лъугьин. «**Васият, «Огь, па- наяб дунял». «Дир ракI батизе гьабулезде», «Эминил васигат».**

Ятим Эминил гІумру ва творческияб нух. Ашугазулаб поэзиялдаса литератураялде вачІин. Азербайджаназул классияб поэзиялъ Эминил творчествоялъе гьабураб асар (Вагиф, Видади).

Обществияб гІуцІи ва халкъалъе бугеб гІазаб какулел асарал. (цебе малъараб).

Ятим Эминил заманалъул лезгиязул поэтал (2 сагІат)

Мискинзаби зурулеб обществияб гІуцІи какулел, бечедаздехун классияб рокьукълъи загьир гьабулел, рес къотІиялъ бетІербахъиялъе къватІире рахъине ккарал мискинзабазул угьди-зигара загьирлъулел **Мазали ГІалил («ВатІан», «Мискинлъи», «Ханасде»), Ахтыялдаса ХІажил («ХІалтІухъанасул кагъат», «Бице», «Баку»)** кучІдул.

Дагъистаналда киналго миллатазул мискинзабазул къисмат цого букІиналъе гьез гьабулеб нугІлъи.

Мунги АхІмад.

«КъатІра ритІухълъи гьечІеб, панаяб дунял», «Шамилил суд» ШагІирасул гІумруялъул хІакъалъулъ къокъаб баян.

«КъатІра ритІухълъи гьечІеб, панаяб дунял». РитІухълъи гьечІеб гІумру мискинзабазе гІазаблъун букІин кочІолъ ахІун бугеб куц. Цебе- себ социалияб гІуцІиялъе шагІирас кьолеб бугеб нагІана.

Жидер кьогІаб къисматалда тІад мискинзаби ургъизе тІами - кочІол аслияб мурад.

«Шамилил суд». КочІолъ бодул цевехъанасул тохлъиялъул багьа. Тохлъи биччарасе Шамилица гьабураб тамихІ.

Рогьо чуризе рес кьей - кьалда рагъухъаби лъадариялъул цо къагІида. БахІарчиясул цІар хехго тІибитІиялъе гІилла.

Манай ГІалибегов.

Пачаяс тIад тарал цIиял хIакимзабазул ин- житаб гIадлу-низам, чамгIалаб рукIа-рахъин, хъантIи, рухIияб язихъ- лъи къватIир чIвазарулел кучIдул: **«Нижер тIадчагIи», «ХIакимазул ишал», «Аксаялдаса ясазул гIарза».**

ЗайнулгIабид Батырмурзаев.

Эркенлъи босизе, революцияб къеркьеялде ахIи бан хъварал кучIдул: **«Халкъалъе гIоло къеркьолесде», «Къокъа ана», «Рогьалил цIва».**

ХIасан Гузунов.

«ГIункIкIги цIулакьоги». Свин гьечIеб, талихI кьечIеб рокьул, магIарулалъул кьогIаб гIумруялъул, гIадамазул рекIкIалъул хIакъалъулъ.

СагIид Габиев.

«Анищ», «Мурад».

Гьарун СагIидов.

«Партизаназул кечI» (цебеккун малъараб — анализалъе), пьеса **«ГъалайчагIи».**

МухIамад-Султан ЯхIяев.

«Питна». Лъималазул гьудуллъи-вацлъи. Гьезда гьоркьоб питна бекьулев ягъзин. Гьудулзаби рагъизе тIами ва гьелъул хIасил. КIиялго рекъон, питнадулав вухи.

«ГIурул ханал» — гьалмагъзаби гуккун, цIар босизе къваригIарав цIалдохъанасул къухьаб гIамал. ХIарам кида-къадги тIатинчIого хутIунгутIи. Лъималазда гьоркьоб хIалихьалъи бегьунгутIи.

МацIалъул бечелъи. Диалектиял (бакIалъул) рагIаби. Басралъарал рагIаби. Сипат-сурат цебечIезабиялъул ва лъугьа-бахъиназул хIакъалъулъ баян.

Хашагиса Беццав Къурбан.

«Мискинав Шахул яс». Авар мацIалъулгун бухьен

МацIалъул бечелъи. Диалектикиял (бакIалъул) рагIаби. Басралъ-арал рагIаби. Сипат-сурат цебечIезабиялъул ва лъугьа-бахъиназул хIакъалъулъ баян.

Къияс Мажидов.

«МугIрузул цIумазе хвел букIунадай». Хъвадарухъанасул гIумру ва адабияб хIаракатчилъи.

Къисаялъул тема ва пикру. Радал гIужалъе хъвадарухъанас гьабураб сипат-сурат. ГIадарие Нурали-бабаца кьураб къимат. ГIолохъанав чанахъанасе херас рагьараб балъголъи. Нурали-бабал сипат.

Хабаралъулъ хIалтIизарун ругел сипатиял рагIабазул бугеб кIвар. Къияс Мажидовасул асаразул мацIалъе хасиятал рахъал.

Багьавудин Митаров.

«Бице гьудулзабазда». ШагIирасул гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

Рокъобе кагъат хIисабалда хъвараб кочIол пикру — Советияб Армиялъ бергьенлъи босиялда ракIчIей ва гьелдаса чIухIи.

ВатIаналде къо ккараб мехалъ, керен кьун, гьеб цIунулезда гьорлъ вукIине щвей шагIирас талихIлъун рикIкIин.

Фронталъулги тылалъулги цолъи, рухIияб гъунки загьир гьабизе шагIирас хIалтIизабураб кочIол форма.

ГІалирза СагІидов.

«ГІазул тІаргъал», «РачІа гьудулзаби». КІудияб ВатІанияб рагъда бергьенлъи босиялдаса чІухІиялъул асар загьир гьабизе тІабигІияб сипаталдаса пайда бугеб куц. ХитІабияб къагІидаялда кечІ гІуцІиялъ рекІел асар гІатІидго рагьизе кьолеб рес.

«РачІа, гьудулзаби». Дагъистаналда гьудуллъиги вацлъиги бищун тІадегІанаб рухІияб бечелъи букІин кочІолъ загьир гьабун бугеб куц. ВатІан хиралъиялъул, гьелдаса чІухІиялъул асар шагІирасда кьезе кІун бугеб куц ва гьелъие ратарал ресал.

МухІамад-Расул.

«Эбелалъул рахІму». Васасдехун эбелалъул бугеб кІудияб рокьи ва божилъи сабураб гІорхъода чІезабизе Насибатил цІодораб махщел.

ГьитІинлъиялъ ва гІанчІлъиялъ Алмасил ккарал гъалатІал. Квешлъиялдаса вас цІунизе эбелалъул божилъиялъул бугеб кІвар.

Щивав багьадурасе авторас кьолеб къимат загьирлъулел сипатиял рагІаби.

Анвар Аджиев.

«БахІарчиясул куркьби». ШагІирасул гІумру ва адабияб хІаракатчилъи. Заман аниги, дун- ял хисаниги, халкъалъе гІоло гІумруги рухІги кьурав бахІарчиясе хвел гьечІо. Гьесул цІарги ишалги думалъго хутІизе руго халкъалъул рекІелъ, шагІирзабазул кучІдузулъ.

Юсуп Хаппалаев.

«Оцбай», «Халкъияб кечІ». Халкъияв шагІирасул гІумру ва адабияб хІаракатчилъи.

«Оцбай». МагIарухъ ихдалил оцбаялъул байрам бихьизабун бугеб куц. НекIсияб гIадаталда цIияб рухI лъей. Ракьул рухIги махIги лъалев машгьурав векьарухъанасул захIматалъе шагIирас гьабулеб рецц.

«Халкъияб кечI» — миллаталъул рухI. Гьелъулъ загьирлъула халкъалъул тарихги, гIамал-хасиятги, рохелги, пашманлъиги ва къисматги.

Нурадин Юсупов.

«Гьавураб къо» (поэма).

ШагIирасул гIумруялъул хIакъалъулъ къокъаб баян.

ЗахIмат бокьулев чи кидаго жиндирго мурадалде щола. ХIалтIуца гурони инсан берцин гьавуларо, гьесул магIишат цебетIезабуларо - поэмаялъул пикру.

Маргьа шигIрулъ къагIидаялда хъван букIин — гьелъул хаслъи.

Феликс Бахшиев.

«Минаялда тIад бомба». РакIбацIцIадго хIалтIулев, гьунар тIокIав хирургасул намус-яхI гIарцул сайигъатаз чурун, чучлъулеб куц, жиндаго лъачIого, гьесул гIамал-хасият хисулеб, ракIалда кьаву чIвалеб, гьелъ хъизаналда жа- нибгицин гьуинаб гьоркьоблъи бикьулеблъи ва гьеб закон букIин ав- торас бихьизабун бугеб куц. Марат ГIалихановичасул, лъади Мариял сипатал. Сайгъатилан ришват боси — советияб заманалъго гIадатияб жолъун лъугьин. Гьанже кIалгьикъун гьеб бахъулеб бугеблъи — рухIияб асар гIарцухъ хисиялъул хIасил.

Ибрагьим ХIусейнов.

«Имам Шамилги ягьудияв Юсупги».

ШагӀирасул гӀумруялъул хӀакъалъулъ баян. Гьесул поэзиялъул хаслъи. Шамилил хӀаракаталъе шагӀирас кьолеб къимат. Эркенлъи цӀунулеб халкъ — камилаб халкъ — поэмаялъул аслияб пикру.

АхӀмад Жачаев.

«ГъотӀоркӀо», «ГьитӀинав чанахъан». ГӀисинлъималазул гӀумру ва гьезул рухӀияб дуниял бихьизабизе авторасул бугеб гьунар. Гьезул кӀарчанлъиялъ ва пикрабаз шагӀирасе кьолеб рухӀияб лазат.

7. ОБЗОРАЛ

18-19 гӀасрабазда хъвавулаб адабият (обзор)

Кочхюралдаса СагӀидил, Къалухъа Мирзал литературияб хӀаракатчилъи. **«Мурсалханасе нагӀана», «Ханасе Мирзал жаваб».**

ГьаракӀуниса СагӀид, ГӀаймакиса Абубакар. Къудукьа МухӀамад, Кудалиса ХӀасан — авар мацӀалда хъвавулаб литератураялъе кьучӀлъурал чагӀи. Гьезул насихӀат— кучӀдул.

ГӀарабазул хӀарпал авар мацӀалъе рекъезари ва хъвавулаб литература цебетӀеялъе гьелъул кӀвар.

Дагъистан Россиялъул кверщаликье ин ва гьелъул пайда. Эркенлъиялъе ва жалго жидедаго чӀеялъе гӀоло магӀарулаз гьабураб къеркьей. Дагъистаналда лъугьараб обществиябгун-политикияб ахӀвал-хӀал.

19 гӀасруялъул литература. Гьеб заманалъул литератураялда жаниб эркенлъиялъе гӀоло къеркьеялъул тема.

Дунялалъул тӀалаб гьабичӀого, ахираталде хӀадурлъизе ахӀулеб тӀарикъатчагӀазул квачӀикьа рорчӀиялъе нугӀлъи гьабулеб лирикияб ва социалияб гӀуцӀиялъул гӀунгутӀаби какулеб поэзия цебетӀей. Диналда- са тӀун, халкъалъул рухӀияб эркенлъи кучӀдузулъ загьир гьаби.

ГІурусазде ва гьезул культураялде гІагарлъи, гьелъул кІвар. (А. С. Пушкин, В. Г. Белинский, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. Полежа- ев, А. А. Бестужев-Марлинский, П. К. Услар).

ГІалихІажиясул заманалъул аваразул поэтал (обзор)

ГІанхил Марин. РухІияб эркенлъиялъе гІоло поэтессаялъ гьабураб къеркьей. Бечелъиялъухъ гІишкъу бичун босулезда, рокьуе хилипазда гьелъ чІвалеб гІайиб.

Хьаргабиса Бегиласул асаразулъ мискинлъиялъул ва эркенлъи- ялъе гІоло къеркьеялъул тема.

Пачаясул зулму какарал Сугъралъа МуртазагІалихІажиясул кучІдул. **ЧІикІаса МухІамадил** лирика. **«МутагІилзабиги гІухьбиги». Ругъжаса Элдариласул** лирика. ЧІужугІадан кІодо гьайи, рухІияб

эркенлъи бецци. ЧІужугІаданалъул берцинлъиялъе, цІодорлъиялъе, гІишкъуялъе бетІер къули — бищун тІадегІанаб дин. **«Аваданай гьу- дул», «Нур балеб чирахъ».** Бечедазул вахІшилъи, намус тІагІин каки **(«Хъуру- хъара», «Жергъен гьартун ккана»).**

ЧІанкІал ва МахІмудил заманалъул поэтал (обзор)

19 гІасруялъул ахиралда аваразул обществияб гІумру ва рукІа- рахъин **Этил ГІалил («Билараб гІакдаде», «Гьудуласде»), Кьохъа МухІамадил («РагІи кІодо, кІал гІемер», «Эркенлъи»), Инхелоса Кьурбанил («Рокьул кьо», «Кундуховасде»)** асаразулъ загьирлъулеб куц.

Язихъаб гІумруялъул сурат, эркенлъиялде цІайи.

1917-1945 соназда Дагъистаналъул советияб адабият (обзор)

Дагъистаналъул миллатазда цІияб рухІ лъезе, канаб чІаголъиялъул нухде лъугьине, жагьиллъиялдаса рорчІизе КІудияб Октябралъул рево-

люциялъул кIвар. Социалияб гъумер хисиялъе халкъалъул гIумруялда культурияб революция тIобитIизе гьелъ рагьарал нухал.

Миллияб литература социалистияб реализмалъул нухде лъугьине гьел лъугьа-бахъиназ рагьараб каву.

Хъвадарухъаби ва поэтал данде ракIари ва гьезул тIалаб-агъаз гьа- би. Республикаялда хъвадарухъабазул Союз гIуцIи, халкъиял поэтазул- гун гьабураб хIалтIи.

Дагъистаналъул литературиял къуватал щулалъиялъе, гIеялъе **А.М. Горькил** квербакъи. Дагъистаналъул хъвадарухъабазул тIоцебесеб съезд. Хъвадарухъабазул тIолгосоюзалъул съездалда Дагъистаналъул делегациялъ гIахьаллъи гьаби ва гьелъул кIвар.

Дагъистаналъул миллатазул литератураялъул цоцадехун хурхен ва идейнияб гIагарлъи. Дагъистаналда хабарияил ва драмалъул аса- рал раккиялъе ва церетIеялъе гIурус литератураялъул ккараб сабаб. **(Э. Каписв «Поэт», М. Хуршилов «Сулахъалъ нугIлъи гьабула». 3. ХIажиев «Къиямасеб къо», «ХIаскъил ва Шамил», Ражаб Дин-МухIамаев «Хъабчилъ бахIарзал», Рабадан Нуров «Зулму»,**

«ГIайшат гIадатазул квачIикь», «КъватIив чIвазавурав щайих», Алим-Паша Салаватов «БагIарал партизанал», «Айгъази», М. Ча- ринов «ХIабибат ва ХIажияв», «Шумайсат», «Шагалай».)

Дагъистаналъул советияб литератураялъе къучI лъурал рагIул устарзаби: **Сулейман Стальский, ЦIадаса ХIамзат, Заид ХIажиев, Эффенди Капиев, АбутIалиб Гъапуров, Рабадан Нуров, ГIабдула МухIамадов, Гъазияв ГIали, Абулмуслим Жафаров, Аткъай Аджа- матов, ГIазиз Иминагъаев.**

Революциялъул нухда цIияб чIаголъи гIуцIи, социалистияб ВатIан цIунизе, бецIал гIадатаздаса рорчIизе, цIияб гIумру гIуцIулезул жигар- чилъи - гьел соназул Дагъистаналъул литератураялъул аслияб тема.

Дагъистаналдаги социализм бергьин, гьелъул хIасилалда советияб миллияб литерату ра цебетIей.

Граждан рагъазул темаялда хъварал асарал. **(М. Хуршилов «Сулахъалъ нугIлъи гьабула», Алим-Паша Салаватов «БагIарал пар- тизанал», Ражаб Дин-МухIамаев «Хъабчилъ бахIарзал», Аяв Акавов «Аздагьо чIвараб гIужрукь»).**

ХIалтIухъабазул класс бижиялъул ва цIубаялъул хIакъалъулъ асарал. **(ГI. ФатахIов «Ударник ХIасан»).**

Дагъистаналъул миллатазул поэзия цебетIей ва тIегьай: **Хурюгал- даса ТIагьирил («Ахакь», «Зодил багьадур», «Ахты», «Дие херлъи- зе заман гьечIо»); Багьавудин Астемировасул («Пири», «БагIараб рогьел», «Милъиршодул кечI», «БагIарав партизан»); Гъазияв ГIалил («ХъахIаб канлъи ва багIараб канлъи», «Рахьибай»); Наби Ханмурзаевасул («Чирмакъолол гIарза»); ГIабдул-Вагьаб Су- леймановасул («Дун щив?», «Жакъа»); М.Чариновасул («Инсул ВатIан», «Эркенлъи», «ГIолилазде», «НагIана»); Багьавудин Ми- таровасул («Дур сурат», «Балагье, гьудулзаби»)** творчество.

1946-1990 соназда Дагъистаналъул миллияб адабият (обзор)

Совет улкаялда социализм бергьин, гьелъул кьучIалда Дагъистаналъул миллатазул культурияб гIумру тIегьай, литература цебетIей. Гьеб хIалуцараб гIуцIарухъанлъиялъул заман хъвадарухъабаз жидерго аса- ралъ бихьизаби. Къокъаб заманалда жаниб революцияб цебетIеялъул нухда халкъалъ росарал чIахIиял бергьенлъаби.

Дагъистаналъул хъвадарухъабазул **II, III, IV, V** съездал, миллияб литература цебетIеялъе гьезул кIвар.

Дагъистаналъул халкъазул литература цебетIеялъе миллиял мацIазда газетал ва журналал рахъизе байбихьи, гьелъул кIвар.

Дагъистаналъул миллияб литература халкъалъул гІумруялде гІагарлъи, ВатІан хиралъиялъул, рекъел цІуниялъул, социалистияб гІуцІарухъанлъиялъул, эркенаб захІматалъул темаялда батІи-батІияб тайпаялъул (жанралъул) асарал хъвай, гьезда жаниб советияв чиясул рухІияб дуниялги захІматалъул бергьенлъабиги рагьи.

Рагъул соназ Совет халкъалъ бихьизабураб бахІарчилъиялъул, гьунаразул хІакъалъулъ асарал. Гьезда жаниб рагъулаб борч тІубаялъул, миллатазда гьоркьоб гьудуллъи-вацлъи щулалъиялъул, ВатІан хиралъ- иялъул тема гІатІидго рагьи.

Расул ХІамзатовасул «Россиялъул солдатал», «Вацасул хоб», МухІамад Сулимановасул «Рагъул нухазда», Фазу ГІалиевалъул «18 их», М. Гъайирбековалъул «РакІалъ цІа гІолеб буго» ГІ. Хачаловасул «Лъукъараб кечІ», Т. Таймасханова- сул «Ралъдал багьадур», МухІамад Атабаевасул «Бикъараб хвел».

Рагъул темаялда хъварал къисаби. **М.МухІамадовасул «РикІкІадал мугІрузда», Т. Таймасхановасул «КІилкІазе биун тІураб гулла».**

Дагъистаналъул литератураялда жанир къисаби, романал цІикІкІин ва гьезул тематикаялъул бечелъи. ВатІаналъе гІоло къеркьо- лаго ва хІалтІулаго, цІияб гІелалъул рухІияб дунял бечелъулеб, саха- ватаб гІамал- хасият лъадарулеб куц бихьизаби. Рагъулъ ва хІалтІулъ бергьенлъаби росараб куц гъваридго рагьи. **(М.Сулимановасул «Огниялда», Манаф Шамхаловасул «Чирахъчай расалъуда»,М. МухІамадовасул «Къисас», «Бакъдасел», Къияс Меджидовасул «ХъахІаб расалъул тохтир»).**

Ф.ГІалиевалъул къиса **«Кьолбол мугъру».** Халкъалъ нахъа тараб революцияб нух художествиял асаралъ бихьизаби. ГІелалъ гІелалъухъе къеркьеялъул ва гІуцІарухъанлъиялъул бечедаб хІалбихьи ирсалъе кьей. **(Асадула МухІамаевасул «МагІарулай», М.-С. ЯхІяевасул «Лъабго бакъ»,**

ГӀабасил МахӀамадил «ЛъабцӀул гьавуна», АхӀмадхан Абу- Бакарил къисаби, МухӀамад-Расулил «Бертадаса хадуб»).

Лирикиял кучӀдузул тематика гӀатӀилъи. ТӀабигӀияб, полити- кияб лирика цебетӀей. Эркенаб захӀматалъул, гӀадамазул рухӀияб бе- челъиялъул, захӀматалъул инсанасул тӀадегӀанлъиялъул, ВатӀаналде, халкъалде, чӀужугӀаданалде бугеб рокьул бечелъиялъул ва гъварилъ- иялъул хӀакъалъулъ кучӀдул. Шагь-ГӀамир Мурадовасул, ГӀалирза СагӀидовасул, Ибрагьим ХӀусеновасул, Юсуп Хаппалаевасул, Бадави Рамазановасул, Сулейман Рабадановасул, Газимбег Багандовасул, Ра- шид Рашидовасул, Анвар Аджиевасул, МухӀамад Атабаевасул, ГӀабасил МахӀамадил, ГӀумар-ХӀажи Шахтамановасул, ХӀажи Гъазимирзаевасул тӀаса рищарал кучӀдул.

Умумуз нахъа тараб тарихияб нух художествиял асараздалъун би- хьизабиялъул мурад **(Р. ХӀамзатовасул «Хочбарги ханзабиги», «Кав- казалъул къиса», М. Шамхаловасул «Буран»).**

8. АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ

Фольклоралъул хӀакъалъулъ баян. Маргъаби ва гьезул тайпаби.

Микьго гьижаялъул кочӀолаб гӀуцӀи. Хабарияб ва шигӀруяб калам. КочӀол чвахи, аллитерация.

Хабарияб ва шигӀруяб каламалъул хӀакъалъулъ баян гъварид гьаби.

Рифма ва чвахи — кочӀолаб каламалъ- ул пасихӀлъиялъул форма. КочӀол 7 ва 8 гьижаялъул роцен.

Адабиял маргъабазул хӀакъалъулъ бичӀчӀи. Халкъияздаса гьезул батӀалъи.

Эпитеталъул хӀакъалъулъ баян.

Дандекквеялъул рахъалъ баян гъварид гьаби. РагӀул хъвалсараб магӀнаялъул хӀакъалъулъ бичӀчӀи гӀатӀид гьаби.

Асаралъул теория. Асаралъул темаялъул ва аслияб пикруялъул хӀакъалъулъ авалияб баян.

Дандекквей такрар гъаби, гьелъул кIвар кочIолъ рагьи.

Адабияв багъадурасул хIакъалъулъ авалияб баян. Гаргар ва авторасул калам рекъонккеялъул кIваралъул бичIчIи гIатIид гъаби.

Хабаралъул хIакъалъулъ баян. Хабаралъул хIакъалъулъ баян.

Халкъиял кIалзул асаразуласлиял тайпаби (маргъаби, кучIдул, кицаби, абиял, бицанкIаби) такрар гьари.

ГIажаибал маргъабазул хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби. Гиперболаялъул ва кидагосел эпитетазул хIакъалъулъ баян.

Кидагосел эпитетал. Халкъиял маргъабаздаги хъвадарухъабаз ургъараздаги гьоркьоб батIалъи.

КочIол къотIелалъул (строфа) хIакъалъулъ авалияб баян.

Метафоралъул хIакъалъулъ авалияб баян. Баснялъул хIакъалъулъ баян. Аллегория- лъул хIакъалъулъ бичIчIи.

Метафораялъул хIакъалъулъ бичIчIи жеги гъварид гъаби.

Хабариял асаразул тайпаби. Хабар. Къиса.

Метафораялъул хIакъалъулъ бичIчIи гъварид гъаби.

Пейзажияб лирика. Очеркалъул хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби.

Хабаралъул хIакъалъулъ баян.

Асаралъул гIуцIиялъул хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби.

Сатираялъул хIакъалъулъ авалияб баян.

Поэмаялъул хIакъалъулъ авалияб баян.

ШигIруяб ва хабарияб каламалъул хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби.

КочIол гIуцIи. Анкьго ва анцIила цо гьижаялъул роцен, гьезул чвахи.

Адабияб хасият-гIамалалъул хIакъалъулъ авалияб баян.

Асаралъул гIуцIиялъул (композициялъул)

хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби.

Хабариял асаразул тайпаби такрар гьари. Романалъул хIакъалъулъ бичIчIи.

Асаралъул гIуцIиялъул хIакъалъулъ баян гIатIид гъаби.

Трагедиялъул хIакъалъулъ баян. Драматургиял асаразул хIакъалъулъбичIчIи гъварид гьаби.

Художествияб адабияталъул баян гIатIид гьаби.

5 класс. Авар адабият.

№ п/п	Темы	Часы	Словарная работа	Наглядность	Повторение темы	Домашнее задание	Дата по плану	Дата по факту
1	Халкъияб к1алзул гьунар «Ганч1ил вас»	1	Тепи, караван, ралъхъаби, чадираби, ц1об бук1унаро,	Маргьабазул т1ахьал	Фольклориял асарал	Г1ададатаб анализ		
2	«Лъабго гьунар гьабурав бах1арчи»	1	Аштархан, куй, къоролай, щербеталъул,	Журнал «Лачен»	«Ганч1ил вас»	Х1асил бицине		
3	«Дир сонал т1икъваялда хъван руго» (маргьа)	1	Х1илла, рек1к1,	Журналал «Лачен» ва «Гъудуллъи»	«Лъабго гьунар гьабурав бах1арчи»	5 куплет рек1ехъе		
4	«Кьурулъ хут1арав Г1али»	1	Г1арщ, можоро, нухъи, хъвак1дей, милъир	Халкъиял куч1дузул мажмуг1	««Дир сонал т1икъваялда хъван руго» »			
5	Биц1анк1аби. Кицаби.	1		Журнал «Лачен»	«Кьурулъ хут1арав Г1али»	Биц1анк1аби хъвазе тетр.		
6	**Изложение «Х1амаги г1анк1ги»**	1		Изложениязул мажмуг1				
7	«Янгъизасул кеч1» «Мискинлъи» «Даргиязул халкъияб кеч1»	1		Маргьабазул т1ахьал	Кицаби ва абиял			
8	Ц1.Х1амзат «Гъалбац1ги г1анк1ги»	1	Бахъин, х1ал-зулмуялда, пурман, парчах1, гъванщуяб, т1епун,	Хъвадарухъа-насул сурат	«Ягъизасул кеч1»	Г1ададатаб анализ		

9	Ц1.Х1амзат «Гъалбац1ги г1анк1ги»	1	заг1фиран, г1ангрaл, айгъур,	Хъвадарухъа-насул сурат ва т1ахьал	«Мискинлъи»	II бут1аялъул 5 куплет рек1ехъе		
10	Г1абдулмажид Хачалов «Шахламаз»	1		Хъвадарухъа-насул сурат	Ц1.Х1амзат «Гъалбац1ги г1анк1ги»	Х1асил бицине		
11	Г1абасил Мух1амад «Ч1ибирикъ»	1	нуцал, бика, харанги, гъараваш, махмар, лъунка, хъундахъ, руг1ел, ссуй.	Хъвадарухъа-насул сурат	Г1. Хачалов «Шахламаз»	Пасих1го ц1ализе		
12	И.Г1алих1ажияв «Бечедал чаг1азде»	1	Зайну, щокълъич1ого, рикъзи, дадал	Хъвадарухъа-насул сурат	Г1абасил Мух1амад «Ч1ибирикъ»	Рек1ехъе лъазабизе		
13	«Т1абиг1ат берцинаб жо»	1	Ваг1за, сух1мат, зулму,					
14	Ругъжаса Эльдарилав «Хъуру-хъара»	1	Далил, Эхул Г1амирхан, Г1уртан, ч1ух1би, Айтамир, Г1али.	Хъвадарухъанасул куч1дузул т1ахьал	И.Г1алих1ажияв «Бечедал чаг1азде»	Г1адатаб анализ		
15	**Изложение «Наби»**	1	Т1уцаб, т1аг1ам, къасд, вилълъун, т1арамагъадаги,	Изложениязул мажмуг1				
16	Кочхюралдаса Саг1ид «Милъиршо»	1	Милъиршо		Ругъжаса Эльдарилав «Хъуру-хъара»	Х1асил бицине		
17	Абут1алиб Гъапуров «Дир г1умру»	1		Хъвадарухъа-насул сурат	Милъиршо	Пасих1го ц1ализе		
18	Абут1алиб Гъапуров «Дир г1умру»	1		Хъвадарухъа-насул сурат	К/ Саг1ид «Мурсалханасе наг1ана»	Г1адатаб анализ		
19	Г1азиз Иманагъаев «Х1алт1ухъанасул г1умру»	1	Заг1иплъун, бокъун, десятник, къавм,	Хъвадарухъа-насул сурат	Абут1алиб Гъапуров «Дир г1умру»	Г1адатаб анализ		
20	Мух1амад Шамхалов «Зурмихъабазул нохъода»	1	Чванта, мигълъун,	Хъвадарухъа-насул сурат	Г1азиз Иманагъаев «Х1алт1ухъанасул г1умру»	Х1асил бицине		
21	М. Сулиманов «Х1инкъараб сапар»	1		Хъвадарухъа-насул сурат	М.Ш.«Зурмихъаба-зул нохъода»	Г1адатаб анализ		

22	М. Сулиманов «Х1инкъараб сапар»	1		Хъвадарухъа-насул сурат		Х1асил бицине		
23	**Сочинение «Дир эбел»**	1						
24	Расул Х1амзатов «Вера Васильевна»	1	г1азизаб, бугьтанал, панаяб, комунарал,	Хъвадарухъа-насул сурат ва т1ахьал	М. Сулиманов «Х1инкъараб сапар»	5 куплет рек1ехъе		
25	Расул Х1амзатов «Маша»	1	Рейхстагалъул къед, россег1ан, х1анкъва, гурга, гурмендо, лепек,	Хъвадарухъа-насул сурат ва т1ахьал	Расул Х1амзатов «Вера Васильевна»	Пасих1го ц1ализе		
26	Г1. Хачалов «Т1аса лъугьа, гьалмагъ майор»	1	Землянка, фашистал, хъабарча,	Хъвадарухъа-насул сурат	Расул Х1амзатов «Маша»	Х1асил бицине		
27	Г1. Хачалов «Т1аса лъугьа, гьалмагъ майор»	1	хъанч, килиса,	Хъвадарухъа-насул сурат		Г1адатаб анализ		
28	Фазу Г1алиева «Рии т1ад бан буго дир т1алъиялда»	1		Хъвадарухъа-налъул сурат.	«Т1аса лъугьа, гьалмагъ майор»	Пасих1го ц1ализе		
29	Мух1амад Г1абдулх1алимов «Инсул мина»	1	Хит1аб	Хъвадарухъа-налъул сурат ва т1ахьал	Фазу Г1алиева «Рии т1ад бан буго дир т1алъиялда» .	Г1адатаб анализ		
30	М.Г1абдулх1алимов «Инсул мина»	1		Хъвадарухъа-налъул сурат ва т1ахьал		Х1асил бицине		
31	**Изложение «Ясги ц1ц1еги»**	1	Фашистал, партизанал, разведчикал,	Изложениязул мажмуг1				
32	Абумуслим Жафаров «Сих1ираб ци»	1		Журнал «Лачен»	Мух1амад Г1абдулх1алимов «Инсул мина»	Х1асил бицине		
33	К. Темирбулатова. «Дир лъимерлъиялда хиял бук1ана»	1		Хъвадарухъа-налъул сурат ва т1ахьал	Абумуслим Жафаров «Сих1ираб ци»	Пасих1го ц1ализе		
34	Класс тун къват1иб ц1али Ц1. Х1амзат «К1иго кетуги церги».	1		Хъвадарухъа-налъул сурат ва т1ахьал	К.Темирбулатова. «Дир лъимер.хиял бук1ана»	Г1адатаб анализ		

6 класс. Авар адабият.

№ п/п	Темы	Кол-во часов	Словарная работа	Наглядность	Повторение темы	Домашнее задание	Дата по плану	Дата по факту
1	Халкъияб к1алзул гьунар «Къайицадахъал»	1	Ц1об, нат1,	Халкъиял маргъабазул т1ехь	Халкъияб к1алзул гьунар	Кицаби хъвазе		
2	«Ралъдал чу»	1	Гъазихъ, галан, щемелалда	«Лачен»	«Къайицадахъал»	Х1асил бицине		
3	«Ралъдал чу»	1	Гъазихъ, галан, щемелалда	«Лачен»	«Къайицадахъал»	Х1асил бицине		
4	«Муг1рузул Г1али»	1	Гьорчо, гьулияб маргъал,курхьен	Журнал «Гьудуллъи»	«Ралъдал чу»	Пасих1го ц1ализе		
5	«Муг1рузул Г1али»	1	Гьорчо, гьулияб маргъал,курхьен	Журнал «Гьудуллъи»	«Ралъдал чу»	Цо кесек рек1ехъе		
6	Заирбег Г1алиханов «Бецаб сапар»	1	Жанавар	Хъвадарухъанасул сурат	«Муг1рузул Г1али»	Х1асил бицине		
7	Заирбег Г1алиханов «Бецаб сапар»	1	Жанавар	Хъвадарухъанасул сурат	«Муг1рузул Г1али»	Х1асил бицине		
8	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	1	Зобт1аян, си, г1анса,	Хъвадарухъанасул сурат	Заирбег Г1алиханов «Бецаб сапар»	Пасих1го ц1ализе		
9	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	1	Огъохъат, башлихъ, тохлъукьего	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	Гь 47-57 г1адатаб анализ		
10	И. Г1алих1ажияв «Будун дандамаги»	1	Х1адисан, гьодорал, ваг1за, гиби, аятцин, наслуян.	Хъвадарухъанасул сурат	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	Гь 54-56 ц1ализе		
11	Хъах1абросулъа Мах1муд «Рек1елъ иях1 бугев…»	1	Бурангун, г1ишкъул, гъараваш,	Хъвадарухъанасул сурат	И. Г1алих1ажияв «Будун дандамаги»	Пасих1го ц1ализе		
12	Г1умарил Батирай «Бах1арчиясул х1акъалъулъ»	1	Нартал, илбис	Хъвадарухъанасул сурат	Хъ. Мах1муд «Рек1елъ иях1 бугев…»	Рек1ехъе лъазабизе		
13	Ирчи Гъазахъ «Сибиралдаса кагъат»	1	Икъбал, къориниб, твархелеб	Хъвадарухъанасул сурат ва Антология	Г1умарил Батирай	Гь 61-62 пасих1го ц1ализе		

					«Бах1арчиясул х1акъалъуль»			
14	**Изложение «Гьабго кинаб г1алхул х1айван»**	1		Изложениязул мажмуг1				
15	Къуркълиса Щаза «Савву ккана каранда»	1	Баг1нас, дерец	Хъвадарухъаналъул сурат	Ирчи Гъазахъ «Сибиралдаса кагъат»	Г1адатаб анализ		
16	Ц1. Х1амзат «Шамил» «Чоде бет1ергьанас хъвараб»	1	Лочноде, гьадил, пунхъиги, хочо, шант1урихъ	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Къуркълиса Щаза «Савву ккана каранда»	Гъ76-77 Ц1ализе		
17	Ц1. Х1. «Пилги ц1унц1раги» «Маймалакги ц1улал устарги»	1	Гъванилго, пунц1иялда, хвенех, кьанбан	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Ц1. Х1амзат «Шамил»	Гъ77-80 цо бут1а рек1ехъе		
18	Заид Х1ажиев «Х1анч1иккал»	1	Гагу, чаргъеду, хучун, гъот1орк1аби	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Ц1. Х1. «Пилги ц1унц1раги»	гь 83-89 х1асил бицине		
19	Заид Х1ажиев «Цакьуги циги»	1	Мах1аби, гудур, кьварун, даци, т1айпус	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	«Маймалакги ц1улал устарги»	Гь 89-90 ц1ализе		
20	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	Асар, назукаб, г1анаби,	Хъвадарухъаналъул сурат	Заид Х1ажиев «Х1анч1иккал»	Гь 99-101 l-V бут1а ц1ализе		
21	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	Дандерижи, чармил, мармар	Хъвадарухъаналъул сурат	Заид Х1ажиев «Цакьуги циги»	Vl-X бут1а х1асил бицине		
22	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	Хъиргъу, ч1унт1елахъан	Хъвадарухъаналъул сурат	Ражаб Дин. «Хиянатчи»	Сочинениялде х1адурлъизе		
23	Расул Х1амзатов «Россиялъул солдатал»	1	Хъачагъаз, ник1к1, дангъур	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Ражаб Динмух1ам. «Хиянатчи»	Гь 112-117 г1ад.анализ		
24	Расул Х1амзатов «Къункъраби»	1	Т1авап, чит1иразуль	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Р.Х1.«Россиялъул солдатал»	Гь 118 рек1ехъе		
25	Фазу Г1алиева «Маг1арулав»	1	Савгьил, пандур, сурт1агъур	Хъвадарухъаналъул сурат ва т1ахьал	Расул Х1амзатов «Къункъраби»	Гь 120-122 ц1ализе		
26	Х1усен Х1ажиев «Г1алибегил къулг1а»	1	Ризаб, гозол	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Фазу Г1алиева «Маг1арулав»	Гь 123-129 г1ад.анализ		
27	М. Г1абдулх1алимов «Госпиталалъул вас»	1	Чункъараб, цидурукъ, цидук	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	Х1ажи Х1ажиев «Г1алибегил къулг1а»	Гь 131 1-3 бут1а ц1ализе		

28	М. Г1абдулх1алимов «Госпиталалъул вас»	1	Игит мах1аби	Хъвадарухъанасул сурат ва т1ахьал	М. Г1. «Госпиталалъул вас»	4-6 бут1а х1асил бицине		
29	Багъатар Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	1	Таращ, Гороч,	Хъвадарухъаналъул сурат	М. Г1. «Госпиталалъул вас»	Гь 155-185 г1адатаб анализ		
30	Багъатар Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	1	Къалъул г1уж	Хъвадарухъаналъул сурат	Багъатар Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	Х1асил бицине		
31	Эффенди Капиев «Маг1арухъ чвахунц1ад»	1	Горо, симфония,	Хъвадарухъаналъул сурат	Багъатар Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	Гь 182 рек1ехъе		
32	Эффенди Капиев «Разведчикал»	1	Къамиш фашистал	Хъвадарухъаналъул сурат	Э. К. «Маг1арухъ чвахунц1ад»	Гь 186-188 х1асил биц.		
33	М-с Ях1яев «Лъабго бакъ»	1	Боц1и-панз, мал,	Хъвадарухъаналъул сурат	Эффенди Капиев «Разведчикал»	Гь 197-210 г1ад.анализ		
34	Х. Беццав Къурбан «Мискинав шахул яс»	1	Г1ажизав, гаремалде	Хъвадарухъаналъул сурат	М-с Ях1яев «Лъабго бакъ»	Гь211-213 пас.ц1ализе		

Авар адабият 7 класс.

№ п/	Темы уроков	Часы	Словарная работа	Наглядность	Повторение темы	Домашнее задание	Дата по плану	Дата по факту
1	Инсан ва гьесул къисмат – адабияталъул аслияб тема.	1	Баллада, легенда,			Адабияталъул теория.		
2	Унсоколоса Х1ожоги гуржиявги.	1	Местерзаби, хъош-баш, хат1а, лек1и,	Халкъиял куч1дул.	Инсан ва гьесул къисмат –	1-2 бет1ер ц1ализе		
3	Унсоколоса Х1ожоги гуржиявги.	1			адабияталъул аслияб тема.	3-5 бет1ер г1ад. анализ		

4	Ц1адаса Х1амзат «Дибирги г1анхвараги»	1	Даром, кар, г1алаби, къазаалъул алх1ам, хут1ма, ваг1за,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Унсоколоса Х1ожоги гуржиявги.	Пасих1го ц1ализе.		
5	Ц1адаса Х1амзат «Ашбазалде»	1	Бегьараб, пул, карц, таффаруж, приказчик, кашавар,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Ц1адаса Х1амзат «Дибирги г1анхвараги»	5 куплет рек1ехъе		
6	***Изложение «Къуватги сих1ирлъиги»***	1		Изложениязул мажмуг1				
7	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	Чулахъ, ясир, сугъур, ягъзият, намартав, къажарал,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Ц1адаса Х1амзат «Ашбазалде»	1-3 бет1ер х1асил бицине		
8	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	Дозорал, жаллатал, х1арамхана, такъия,			4-6 бет1ер г1ад. анализ		
9	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	Хъал-хъан, гвардия, бикьакълъараб,			Гь.51 рек1ехъе		
10	Мух1амад Сулиманов «Васигат»	1	Романтикияб, антология,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	М. Хуршилов «Г1андалал»	Гь 66-73		
11	Мух1амад Сулиманов «Васигат»	1				г1ад. анализ		
12	***Класстун къват1иб ц1али «Надир-шагь щущахъ виххизави»***	1			Мух1амад Сулиманов «Васигат»			
13	***Сочинение «Эбелалъул къо»***	1						
14	Эффенди Капиев «Жиндирго х1акъалъулъ Сулейманил хабар»	1	Купец ашбазхана, депо, хъалим, хъарк1ас,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.		Гь 77-84 х1асил бицине		
15	Эффенди Капиев «Жиндирго х1акъалъулъ Сулейманил хабар»	1	Гьаглъизе, допрос, петер, петерчи, интервентал,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.		г1ад. анализ		
16	Асадула Мух1амаев «Маг1арулай»	1	Басмахана, г1ажам, каскараб, тансу, никъа, к1к1ор, квач, Бошлъи, жигизе,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Э. Капиев «Жинд. х1акъ. Сулейманил хабар»	Гь 89-93		
17	А. Мух1амаев «Ах1мад т1ад вуссараб сордо»	1	Хьонбак1, риххелал, х1ал-балалъ,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	А. Мух1амаев «Маг1арулай»	Гь 94-104		
18	М. Шамхалов «Тамашаяв гьобол»	1	малгун, хьина, хъачунан, дакъикъа, ах1анже, таг1зир,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	А. М. «Ах1мад т1ад вуссараб сордо»	Гь 107-110 ц1ализе		

19	М. Шамхалов «Тамашаяв гьобол»	1	Соглал, къвалалхалат, исхъали, бегавул,			Гь 111-120 г1ад. анализ		
20	Расул Х1амзатов «Маг1арулал»	1		Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	М.Ш «Тамашаяв гьобол»	Гь 126 рек1ехъе		
21	Р.Х1амзатов «Эбелалъ дир кинидахъ куч1дул ах1ич1ел ани»	1			Расул Х1амзатов «Маг1арулал»	Гь 125 рек1ехъе		
22	Р.Х1амзатов «Дагъистаналъул рохьал»	1	Мулатка, рифма,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Р.Х1. «Эбелалъ дир кин. куч1дул ах1ич1ел ани»	Гь 127 ц1ализе		
23	***Изложение «Чанахъабазул гамач1»***	1		Изложениязул мажмуг1				
24	Муса Мух1амадов «Инсул гьалбал»	1	Декада, къапила, гьахь бекизе, рахьхасало, гунглазе, ханум,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Р.Х1амзатов «Дагъистаналъул рохьал»	Гь 134-140 ц1ализе		
25	Муса Мух1амадов «Инсул гьалбал»	1	Вёрст, дузбит1араб, тасамах1лъи, хъазан кьолозе, хамихъаби,			Гь 141-151 х1асил бицине		
26	Фазу Г1алиева «Маг1арулазул нус»	1	Думалъего, дознание, финагент,	Хъвадарухъаналъул сурат т1ахьал.	М. Мух1амадов «Инсул гьалбал»	Гь 167 пасих1го ц1ализе		
27	Фазу Г1алиева «Маг1арулазул нус»	1				Гь 178 г1ад. анализгь		
28	Къияс Меджидов «Муг1рузул ц1умазе хвел бук1унадай»	1	Термин, Пайдар, т1авагьин,	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Фазу Г1алиева «Маг1арулазул нус»	Гь 192 г1ад. анализ		
29	Багьавудин Митаров «Бице гьудулзабазда»	1		Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	«Муг1рузул ц1умазе хвел бук1унадай»	Гь198 рек1ехъе		
30	***Изложение «Сих1ираб чайка»***	1		Изложениязул мажмуг1				
31	Г1алирза Саг1идов «Г1аздалал т1агърал»	1	Хенкелал.	Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Б. М. «Бице гьудулзабазда»	Гь 202 пасих1. ц1ализе		
32	М-р Расулов «Эбелалъул рах1му»	1		Хъвадарухъанасул сурат т1ахьал.	Г1. Саг1идов «Г1аздалал т1агърал»	Гь 205 х1асил бицине		
33	М-р Расулов «Эбелалъул рах1му»	1				Кицаби лъазаризе		
34	Класстун къват1иб ц1али.	1		Журнал «Лачен» «Гъудуллъи»	«Эбелалъул рах1му»			

Авар адабият 8 класс

№ п/п	Дарсил тема	Саг1тазул к1одор	Дарсил мурад	Рокъобе х1алт1и	Планалъулаб къо-моц1	Х1ужжаялъулаб къо-моц1
1	Гъорлъе лъугьин. Художественнияб калам.	1	1.Худ. ва г1елмиябги адабияталъул бицине; 2. Авар адабияталде рокьи ц1ик1к1инаби	Гьум. 3-4 (учебн.)		
2	Халкъияб к1алзул гьунар. Хиянатчи	1	1. Халкъияб к1алзул гьунаралъул асаразе авалияб баян кьезе; 2. Хияналъи г1адамасда рекъеч1еб г1амал-хасият бук1ин бич1ч1изаби 1. Мац1ихъанлъи ва бугьтанлъей г1адамал балагьазде рачунезул цояб ккола ва гьеб къисаялъулъ бихьизаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум 3-9 Гьум 9-10 (учебн.)		
3	Хочбар	1	1. Кеч1 ц1али; 2. Кеч1, ролазде бикьун, ц1али; 3. Ц1алул бажари борхизаби 1. Хочбарил ях1-намусалъул, бах1арчилъиялъул к1одолъиялъул бици; 2. Ц1алул бажари борхизаби; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум 9-16 п/ц1. Кесек рек1ехъе лъазабизе		
4	Калам цебет1езаби. Хочбарил образ. Сочинение	1	1. Хочбарил бах1арчилъи, ях1-намусалъул к1одолъи, рух1ияб бечелъи бихьизаби; 2. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби			

5	<u>XIX г1асруялъул адабият.</u> Лекция	1	1. XIX г1асруялъул адабияталъе г1аммаб баян кьезе; 2. Адабияталде рокьи ц1ик1к1инаби 3. Хъвадарухъанасул г1умруялъул х1акъалъулъ къокъаб баян кьезе; 4. Имам Гъазимух1амад щив колев ва чанабилев имам гьев кколевали баян кьей; 5. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 20-21 (учебн.) Гьум 17-20		
6	Имам Гъазимух1амад ч1ваялде	1	1. Имам Гъазимух1амадие коч1олъ кьолеб бугеб къимат бихьизаби; 2. Маг1арулазул рахъ борхизабун, к1одо гьабун, коч1олъ бихьизаби	Гьум 35-40 (учебн.)		
7	Инхоса Г1алих1ажияв Гьекъел-мехтел	1	1. Г1умруялъул х1акъалъулъ гара-ч1вари; 2.Гьакълил «баракат»-бокьун г1адаллъи; мехтиялъул «т1ок1лъи»-т1ут1лъун г1адан лъугьин-коч1ол аслияб пикру бич1ч1изаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум 22-25		
8	Исрапчиясде Ракь	1	1. Щибго жо инсанас исрап гьаби коч1олъ какун бугеб куц бихьизаби. Ниг1маталъул къадру-къимат гьабизе кколеб бук1ин бич1ч1изаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби ; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби. 4. Инсанасул ахирияб рукъалъул бици (гьесул ахират бук1уна ракьулъ). Гьенир ращалъула киналго; мискинавги, бечедавги, ч1ух1аравги, г1акъилавги, гьудул-гьалмагъги, рос-лъадиги-коч1ол философия пикру бич1ч1изаби 5. Ц1алул бажари борхизаби; 6. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум 26-27 Гьум. 27 Рек1ехъе лъазабизе		
9	Элдарилав. Росу берцин	1	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баян; 2. Ч1ужуг1аданалъул берцинлъи, напс к1одо гьаби-шаг1ирасул аслияб тема бук1ин бич1ч1изаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум. 29-30		

10	Жергъен гьартун ккана	1	1.К1игьумерчилъиялъи, гурх1ел гьеч1олъи, къарумлъи каки; 2. Эльдариласул куч1дузул аслияб тематика бихьизаби; 3. Г1адатал г1адамазул т1адег1анаб рух1ияб бечелъи, чилъи, бац1ц1адаб ях1-намус беццун бугеб куц бихьизаби; 4. К1алзул калам цебет1езаби	Гьум 30-33 Гьум. 43-45 (учебник.)		
11	Бакьайч1иса Ч1анк1а. Сайгидул Бат1алиде	1	1. Шаг1ирасул х1акъалъулъ къокъаб баян кьей; 2. Маг1арул г1олохъабазул бах1арчилъиялъул бицун бугеб куц бихьизаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби; 4. Мухьдахъ япониязул рагъде рит1арал дагъистаниязул къисмат бихьизаби; 5. Щибго маг1на гьеч1еб рагъда холел бах1арзазул г1умруялда шаг1ир барахщи бихьизаби	Гьум. 35-55		
12	Т1алх1атиде	1	1.Бац1ц1адаб рокьи т1адег1анаб даражаялде бахинабун бугеб куц бихьизаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби 1. Вокьулев вихьизе ясалъул бугеб анищ-хьул бихьизаби. Гьелъул рек1ел х1ал загьир гьабизе шаг1ирасул бугеб гьунар бихьизаби	Гьум 41-44 Гьум. 53-57 (учебн.)		
13	Хъах1абросулъа Мах1муд. Хъах1илаб зодихъе баг1арбакъул нур	1	1. Шаг1ирасул х1акъалъулъ баян кьей; 2.Шаг1ирасул творчествоялдехун рокьи бижизаби 3. Ч1ужуг1адан т1адег1анаб даражаялде яхинайи-аслияб коч1ол пикру. 4. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум. 46-49 Гьум. 68-69 (учебн.)		
14	Рокьул конторалъул кавуги рагьун	1	1. Бац1ц1адаб рокьиялдехун лъик1аб бербалагьи-авторасул аслияб тема бук1ин бихьизаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум 49-51		
15	Почтовой кагътиде керенги чучун	1	1. Рокьи инсанасул рух1ияб бечелъи бук1ин бич1ч1иззаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум 51-55		
16	Калам цебет1езаби.	1	1. К1алзул ва хъвавул калам цебет1езаби; 2. Малъараб материал такрар гьаби.			
17	Инхелоса Къурбан. Наибзаби х1елун	1	1. Шаг1ирасул х1акъалъул баян кьезе;	Гьум. 58-60		

			2. Рагъда бах1арчилъи бихьизабурал г1олохъабазул бици; 3. Ц1алул бажари борхизаби;			
18	Борхатаб маг1арда Бахъа, къалам. Г1енекке йокьулей	1	1. Къурбанил рокьул лирикаялъул бици; 1. Т1егьалда, бакъ-моц1алда, ц1вабзазда, алжаналъул х1урулг1иналда йокьулей релълъин гьаюн йигеб куц бихьизаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 60-64		
19	Дагъистаналъул халкъазул адабияталдаса. Къалухъа Мирза Ханасе жаваб. Г1ашикъ-булбул	1	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баян кьезе; 2. Ханзабазул, бегзабазул рах1му гьеч1олъи, халкъалъе зулму гьаби коч1олъ какун бугеб куц бихьизаби; 3. Талих1 къарал минскинзабазугун г1умру данде ккун, Мирзаца ах1араб кеч1. Булбулалде хит1аб гьабун, рак1чучи бихьизаби	Гьум. 65-66		
20	Йирчи Гъазахъ. Векьарухъанасул кеч1	1	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баян; 2. Векьарухъанасул г1умруялъул сипат-сурат бихьизаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум. 67. Рек1ехъе лъазабизе		
21	Ятим Эмин. Васият Къват1ул харбал ц1алк1улел херал руччабазде	1	1. Шаг1ирасул г1умру ва адабияб х1аракат; 2. Бечедаздаги мискинзабаздаги гьоркьоб шаг1ирас ч1валеб рух1ияб г1урхъи бихьизаби; 3. Квешлъиялъул ва т1екълъиялъул х1акъалъулъ кьокъаб баян кьей. Мац1 гьабугеян херал руччабазде Эминил гьари. Къват1ул харбаз шаг1ирасул г1умру хвезаби; 4. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум. 68- 69 Рек1ехъе лъазабизе		
22	Мунги Ах1мад Паналъаяб дуниял Шамилил суд	1	1. Г1умруялъул х1акъалъулъ баян; 2. К1иго бат1ияб г1умрудул г1адамазул х1акъалъулъ бицун бугеб куц бихьизаби; 3. Рит1ухълъи кибго бук1ине кколеблъи бич1ч1инаби; 4. Ц1алул бажари борхизаби; 5. Шамилил бах1арчилъи ва къвак1и бихьизабун бугеб куц баян гьаби. Бах1арчиясул ц1ар хехго т1ибит1иялъе г1илла ц1алдохъабазда лъай;	Гьум. 71 Гьум. 70-71		
23	Класстун къват1исеб ц1али. Имам Шамил.(кино)	1				

24	XX г1асруялъул адабият Ц1адаса Х1амзат Айдемир ва Умайгьанат	1	1. XX г1асруялъул авар адабияталъул авалияб баян кьезе; 2. Адабияталдехун рокьи ц1ик1к1инаби 3.Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баян кьезе; 4.Творчествоялдехун рокьи ц1ик1к1инаби 5. Пьесаялъулгун лъай- хъвай гьаби; 6. Ролазде бикьун, ц1али; 7. Анализ гьаби	XX г1асруялъул адабият Гьум. 100-105 (учебн.) Гьум. 72-94		
25	Айдемир ва Умайгьанат	1	1. Г1адамазул г1умруялъул квешал рахъал рихьизари; 2. Ролазде бикьун, ц1али; 3. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум. 94-100		
26	Айдемир ва Умайгьанат	1	1. Г1адамазул г1умруялъул квешал рахъал рихьизари; 2. Ролазде бикьун, ц1али; 3. Ц1алул бажари борхизаби;			
27	Пьесаялъул анализ	1	1. Аслиял героязе къимат кьей; 2. Инсанасул квешал рахъал къват1ир ч1вазаризе Х1амзатил бугеб махщел бихьизаби; 3. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Умайгьанатил монолог рек1ехъе лъазабизе		
28	Г1умруялъул дарсал	1	1. Поэма ц1али; 2. Поэтас кьолел ругел насих1атазул бицине; 3. Поэтасул творчествоялдехун рокьи ц1ик1к1инаби; 4. Поэмаялъул тема ва идея рагьи; 5. Цебесеб г1елги гьанжесеб г1елги дандекквезе лъай; 6 Ц1алул бажари борхизаби; 7. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум. 101-108 Суалазе жаваб кьезе		
29	Мух1аммад Хуршилов. Сулахъалъ нуг1лъи гьабула	1	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баянал; 2. Романалъулгун лъай-хъвай гьаби; 3. Маг1арул халкъалъул тарихалде рокьи ц1ик1к1инаби; 4. Ц1алул бажари борхизаби; 5. Роман ц1али; 6. Анализ гьаби; 7. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 109-150		
30	Боркьараб рагъ	1	1. Анализ гьаби; 2. Ц1алул бажари борхизаби;	Гьум. 150-173		
31	Калам цебет1езаби		1. К1алзул калам цебет1езаби 2. Анализ гьаби;			

			3. Ц1алул бажари борхизаби			
32	Мух1аммад Шамхалов. Вац.	1	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ къокъаб баян кьезе; 2. Хабар ц1али 3. Ригьнада гьрокьор хут1арал басриял г1адатал ц1ияб г1елалъ х1ат1икь лъолел рук1ин-хабаралъул аслияб тема бук1ин бич1ч1изаби; 4. Анализ гьаби	Гьум. 174-187		
33	Дагъисаналъул халкъазул адабияталдаса Анвар Аджиев. Бах1арчиясул куркьби Юсуп Хаппалаев. Оцбай Халкъияб кеч1 Муталиб Митаров. Устар	1	1. Г1умруялъул ва творчествоялъул бицине; 2. Заман аниги, дунял хисаниги, халкъалъе г1оло г1умруги рух1ги кьураб бах1арчиясе хвел бук1унареблъи бихьизаби; 3. Байрамазул х1акъалъулъ бицине 4. Г1умруялъул х1акъалъул къокъаб баян; 5. Ц1алул бажари борхизаби; 6. Перил сипаталъе къимат кьей; 7. Ц1алул бажари борхизаби; 8. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби	Гьум. 188-200		
34	Калам цебет1езаби	1	1. Малъараб материал такрар гьаби.			

Авар адабият 9 класс

№ п/п	Дарсил тема	Саг1тазул къалар	Дарсил тайпа	Дарсил мурад	Рокъобе х1алт1и	Программаялъулаб къо-моц1	Х1ужжаялъулаб къо-моц1
1	Расул Х1амзатовасул г1умру ва адабият х1аракат	1	Г1амлъия-лъул	1. Шаг1ирасул х1акъ. баянал рак1алде щвезари; 2. Расул Х1амзатов-г1акълуялъул ва г1акъиллъиялъул г1аламат бихьизаби; 3. Р. Х1.-Дагъистаналъул ч1ух1и вук1ин лъазе	Расул Х1амзатова-сул г1умру ва хъвадару-		

					хъанлъи		
2	Дир рак1 муг1рузда буго	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Поэмаялда жанир шаг1ирас жиндирго х1акъалъулъ хасиятал загьир гьарун ругеб куц бихьизаби; 2. Нилъерго муг1рузде ва т1абиг1аталде рокьи ц1ик1к1инаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 3-11		
3	Дир Дагъистан. Мац1	1	Ц1ияб дарс малъи	1. «Дир Дагъистан»- инсанасул ва дунялалъул х1акъалъулъ пикрабазул т1ехь бук1ин бици; 2. Нилъер мац1 ц1унизе кколеблъи бич1ч1изаи	Гьум. 23-35		
4	Эбелалде Авар мац1	1	Комбин.	1. Лъималазде эбелалъул рокьул к1одолъи ва гьварилъи, гьезул ургъалида ва рух1алида г1умру унел улбузда цере лъимал кидаго налъулаллъун хут1и бихьизаби; 2. Эбелалъул сипаталда ва ц1аралда цебе шаг1ирасул недегьлъи ва рек1ел т1еренлъи бихьизаби; 3. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 49-50		
5	Г1абдулмажид Хачалов. Хваразул ц1аралдасан	1	Ц1ияб дарс бици	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ гара-ч1вари; 2. «Бах1арчиги х1алихьатги цого хабалалъ лъола, халкъалъин абуни, цоясе бет1ер къулула, цоясе наг1ана кьола» абураб халкъияб абиялъе баян кьезе; 3. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 54-57		
6	Х1ажи Гъазимирзаев. Васасде	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Шаг1ирасе умумузул г1амал- хасият, хирияб ракь, маг1арул халкъалъул хиралъи бихьизабизе 2. Ц1алдохъабазда адаб-х1урматалъул к1одолъиялъул ва гьелъул гьунаралъул к1одолъи бич1ч1и; 3. Ц1алдохъабазул бажари борхизаби	Гьум. 109-110 Рек1ехъе лъазабизе		
7	Машидат Гъайирбекова. Эбелалъул рак1	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Шаг1иралъул г1умру ва адабияб х1арактчилъиялъул бицине; 2. Ц1алдохъабазул эбелалде дагьабги адаб-х1урмат ц1ик1к1ине гьаби; 3. Ц1алдохъабазул бажари борхизаби	Гьум. 112-113 Рек1ехъе лъазабизе		
8	Фазу Г1алиева. Кини	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Фазул г1умру ва адабияб х1аракат. 2. Советиял г1адамаз рагъулъ бихьизабураб бах1арчилъиялъул бици; 3. Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 116-119		
9	Кини	1	Ц1ияб дарс	1. Аслиял героязе къимат кьей; 2. Маг1арул ч1ужуг1аданалъул г1акъиллъи, сабруялъул к1одолъи	Гьум. 120-125		

			малъи	бихьизаби. 3. Васасде ва йик1инесей нусалде Халунил бугеб бербалагьи бихьизаби			
10	Г1умар-Х1ажи Шахтаманов. Къаралазул г1ор Рач1а гьудулзаби.	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Шаг1ирасул лирикаялъул х1акъалъулъ баян кьей 2. Т1абиг1аталде шаг1ирасул бугеб рокьи бихьизаби	Гьум. 187-188 Рек1ехъе лъазабизе		
11	Г1арип Расулов. Хазина	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Г1арип Расуловасул г1умру ва адабияб х1ракат; 2. Хабар ц1али; 3. Аслияб героязул бици	Гьум. 191-195		
12	Хазина	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Хабар ц1али; 2. Ц1алул бажари борхизаби; 3. Жиндирго х1алт1удехун рокьи бижизаби	Гьум. 195-202		
13	Мух1амад Ах1мадов. Дие бокьун	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Шаг1ирасул г1умруялъул х1акъалъулъ баян кьезе; 2. Ват1ан, г1умру, г1адамал, жакъасеб къоялъул рохелги, миллияб тарихги-аслияб тема бук1ин лъай	Гьум. 244 Рек1ехъе лъазабизе		
14	Хизгил Авшалумов. Дир мадугьал-дир тушман	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Хъвадарухъанасул г1умру ва адабияб х1аракатчилъиялъул баян кьей; 2. Аслияб героязул бици; 3.Ц1алул бажари борхизаби	Гьум. 247-250		
15	Ах1мадхан Абу-Бакар. Даргиязул ясал	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Хъвадарухъанасул г1умруялъул х1акъалъулъ баянал. 2. 1-себ бет1ер ц1али	Гьум. 271-274		
16	Даргиязул ясал	1		1. 2 бет1ер ц1али; 2. Разбор гьаби	Гьум. 274-281		
17	Ибрагьим Х1усейнов. Имам Шамилги ягьудияв Юсупги	1	Ц1ияб дарс малъи	1. Г1умруялъул х1акъалъулъ баянал кьезе; 2. Имам Шамилил х1акъалъулъ баян кьезе; 3. Кеч1 ц1али	Гьум. 296-299		
18	Х1асил гьабиялъул дарс	1	Х1асил гьаби	1. Ц1алдохъабазул к1алзул калам цебет1езаби; 2. Малъаралъул х1асил гьаби			